

सार्थ ज्ञानेश्वरी

अध्याय दुसरा

सञ्जय उवाच - तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

तम् तथा, कृपया, अविष्टम्, अश्रुपूर्णकुल, इक्षणम्,
विषीदन्तम्, इदम्, वाक्यम्, उवाच, मधुसूदनः

संजय म्हणाला, याप्रमाणे करुणेने व्याप्त झालेल्या व दुख्याश्रूनी डोळे भरून
आलेल्या, त्या विषादयुक्त अर्जुनाला भगवान् श्रीकृष्ण असे वचन बोलले कीं,

मग संजयो ह्याणे रायातें । आइकैं तो पार्थु तेथे ।
शोकाकुळित रुदनातें । करितु असे ॥ १ ॥

तें कुळ देखौनि समस्त । स्नेह उपनलें अदूत ।
तेणे द्रवलें असे चित्त । कवणीपरी ॥ २ ॥

जैसे लघण जळें झालंबलें । ना तरि अभ्र घातें हालें ।
तैसे सधिर परि विरालें । हृदय तेयाचें ॥ ३ ॥

ह्याणुनि कृपा आकृष्णिला । दीसतसे अति कोमाइला ।
जैसा कर्दमीं रूतला । राजहंसु ॥ ४ ॥

तियापरी तो पांडुकुमरु । महामाहें निर्भरु ।
तें देखौनि सारंगधरु । काय घोले ॥ ५ ॥

मग संजय धृतराष्ट्राला म्हणाला, 'राजा ऐक, त्या युद्धभूमीवर
तो अर्जुन अशा प्रकारे शोकाने कल्वलून रडूं लागला.
तो सर्व आप्तसमुदाय पाहून अर्जुनाला विलक्षण मोह
उत्पन्न झाला. आणि त्याचे चित्त द्रवलें, कस्ये, म्हणाल तर,
ज्याप्रमाणे पाण्याने मीठ विरघळतें किंवा चात्याने मेघ हालतात,
त्याप्रमाणे अर्जुनाचे हृदय मूळचे धैर्यशाली खरे, परंतु त्या वेळीं द्रवलें;
म्हणून स्वजनांचे प्रेमाने त्याचे चित्त घेरले गेले. तो अती सुकून गेला,
अगदी राजहंस पाण्यावर पोहत असताना चिखलात रूतावा तसा,
याप्रमाणे तो पंडुकुमार अर्जुन महामोहाने ग्रस्त
झालेला पाहून भगवान् श्रीकृष्ण काय म्हणाले, ते ऐका,

श्रीभगवानुवाच -

कुतस्त्वा कश्मलिमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्यगर्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

कुतः, त्या, कश्मलम्, इदम्, विषमे, समुपस्थितम्,
अनार्य, जुष्टम्, अस्यगर्यम्, अकीर्ति, करम्, अर्जुन

श्रीभगवान् म्हणाले, हे अर्जुना ! तुला अशा कठिण समयीं श्रेष्ठांनी न आचरलेले
स्वर्गाला बाधक व दुष्कीर्तिकारक असे हैं अज्ञान कोठून प्राप्त झाले ?

ह्याणे अर्जुना आदिं पाहिं । तुज उचित काये इये ठांडे ।
तूं कवणु हैं काढ । करितु आहासि ॥ ६ ॥

तो म्हणाला, अर्जुना, ह्या ठिकाणीं हैं करणे योग्य आहे काय ?
तूं कोण आहेस व हैं काय करीत आहेस याचा अगोदर विचार कर.

तुज सांघै काय जालै । कवण उणे आलै ।
करितां काइ ठेलै । खेदु काइसा ॥ ७ ॥

तूं अनुचिता चित्त नेंदिसी । धीरु काहिं न संडिसि ।
तूझेनि नावे अपेसिं । दिशा लंघी ॥ ८ ॥

तूं शूरवृत्तिचा ठाऱूँ । क्षत्रियांमाझि राऱूँ ।
तूझेया लाठेपणाचा आहो । तिहिं लोकिं ॥ ९ ॥

तुवां संग्रामीं हरु जींतला । निवातकवचाचा ठाघो फेडिला ।
पवाढा तुवां केला । गंधर्वासिं ॥ १० ॥

हें पांतां तूझेनि पाडै । दीसे त्रैलोक्य ही थोकडै ।
ऐसे पौरुष चोखडै । पार्था तूझे ॥ ११ ॥

तो तूं किं आजि येथे । सांडूनियां वीरवृत्तिते ।
अधोमुख रुदनाते । करितु आहासि ॥ १२ ॥

विचारीं तूं अर्जुनु । किं कारुण्ये कीजतासि दीनु ।
सांघ पां अंधकारे भानु । ग्रासिला आथि ॥ १३ ॥

नातरि पवनु मेघासि विहे । किं अमृतासि मरण आहे ।
पाहे पां इंधन चि गीलूनि जाये । पावकाते ॥ १४ ॥

किं लघणे चि जळ विरे । संसर्गे काळकूट मरे ।
सांघै महाफणि दर्दुरे । गीळिजे कायि ॥ १५ ॥

सिंहासि झोंबे कोल्हा । ऐसा अपाढू आंथि कां जाला ।
परि तुवां साचु केला । आजि येथे ॥ १६ ॥

द्वाणुनि आझुङ्इ अर्जुना । झने चित्त देसि यया हीना ।
वेगीं धीरु करुनि मना । यावधु होइं ॥ १७ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

तुला काय झाले सांग बरे ? कोणते कमी पडले ? काय
करीत असतां ते अपुरे राहिले ? हा खेद कशासाठी ?
तूं अनुचित गोष्टीकडे कधीं लक्ष देत नाहीस, व कधींही धीर सोडीत
नाहीस, तुझ्या केवळ नामस्मरणाने अपयश दिगंतीं पलुन जाते,
तूं शौर्याचे वस्तिस्थान आहेस, सर्व क्षत्रियांमधे श्रेष्ठ
आहेस. तुझ्या पराक्रमाची कीर्ती त्रैलोक्यात गाजत आहे.

तूं युद्धांत शंकरास जिंकिलेस, निवांतकवचांचा समूल उच्छेद
केलास, गंधर्वाशीं त्यां केलेले युद्ध तर एक यशोगानच झाले आहे.

तुझ्याशी तुलना करून पाहता त्रैलोक्य ही कमीच
वाटेल. अर्जुना, तुझा पराक्रम एवढा मोठा आहे.

अरे, तोच तूं, आज इथे वीरवृत्तीचा त्याग करून,
तोंड खालीं घालून, आंसवे ढाळीत बसला आहेस ?

अर्जुना तूं विचार कर, तुझ्या सारख्या शूराला दयावृत्तीने दीन करून
सोडांवे काय ? सांग पाहू, अंधकार कधी सूर्याला ग्रासून टाकतो काय ?

किंचा वाय्यास मेघाचे भय कधीं वाटले आहे ? अथवा अमृतास
कधीं मरण आहे का ? काय इंधनच आगीला विझळून गिळून जाईल ?

अथवा मिठाने कधीं पाणी विरले आहे ? किंचा काळकूट विष हे दुसऱ्या विषाच्या
बाधेने मेले आहे ? अथवा मोठ्या भुजंगाला कधीं वेडकाने गिळले आहे ?

सिंहावरोवर कोल्हा झोंबी घेईल असे कधी तरी घडेल काय ?
पण आज तूं मात्र ह्या गोष्टी खज्या करून दाखविल्यास,
म्हणून, अर्जुना, अजून तरी या अनुचित गोष्टीकडे तूं लक्ष देऊं
नकोस; तूं लवकर आपल्या मनाला खंबीर करून सावध हो

सांडिं हें मूर्खपण । उठिं घेईं धनुष्प्रबाण ।
संग्रामिं हें कवण । कारुण्य तूळे ॥ १८ ॥

हां गा तूं जाणता । तरि न विचारीसि कां आतां ।
सांघैं जूळावेळे सदयता । उचित काई ॥ १९ ॥

हें असतिये कीर्ता नाशु । आणि पारत्रिकासि भ्रंशु ।
क्षणे जगन्निवासु । अर्जुनाते ॥ २० ॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते, ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥ ३ ॥

हे अर्जुना ! अशा दुबळेपणाला प्राप्त होऊं नको, ही दुर्बलता तुझ्या ठिकाणीं योग्य
दिसत नाहीं. हे शत्रुपतना तुच्छ अशी हृदयाची दुर्बलता सोडून युद्धासाठीं सज्ज हो.

क्षणुनि शोक न करीं । हा पुरुता धीरु धरीं ।
हे शोच्यता अव्हेरीं । पांडुकुमरा ॥ २१ ॥

तुज नक्हे हें उचित । येणे नाशैल जोडले बहुत ।
तूं अझ्युइं हित । विचारिंपा ॥ २२ ॥

येणे संग्रामाचेनि अवसरे । येथ कृपाळुपण नुपकरे ।
हे आतां चि काइ सोडरे । जाले तुज ॥ २३ ॥

तूं आदीं चि काइ नेणसि । किं हें गोत्र नोळखसि ।
वायां चि काइ करिसी । अतिशो एथ ॥ २४ ॥

आजिचें हें जूळा । काये जन्मा नवल तूज ।
हें परस्परे तुद्धा व्याज । सदा चि आथि ॥ २५ ॥

तरि आतां चि काइ जाले । काइसे स्नेह उपनले ।
हें नेणिजे परि कुडे केले । अर्जुना तुवां ॥ २६ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

हा मूर्खपणा सोडून ऊठ व धनुष्प्रबाण हातीं घे, कारण,
या रणभूमीवर तुझ्या मनाला झोंबणारे हें कारुण्य काय कामाचे ?
अरे, तूं जर चांगला जाणता आहेस; तर मग आतां विचार करून
कां पाहत नाहींस ? युध्दाच्या वर्णीं कारुण्य उचित आहे काय ? बोल
जगन्निवास्य श्रीकृष्ण अर्जुनाला म्हणाला, तुझी ही भावविवशता तुझ्या पराक्रमाच्या कीर्तीला
मारक आहे व, शिवाय परलोकी जी उच्च गती मिळावयाची तीस मुकविणारे आहे !

क्लैब्यम्, मास्म, गमः, पार्थ, न, एतत, त्वयि, उपपद्यते,
क्षुद्रम्, हृदय, दौर्बल्यम्, त्यक्त्वा, उत्तिष्ठ, परन्तप

हे पार्था, दुबळेपणाचा त्याग कर, हा तुला शोभत
नाहीं. असा हृदयाचा क्षुद्र टिलेपणा टाकून दे,
तुला असा शोक करणे योग्य नाही. आजपर्यंत मिळविलेत्या कीर्तीला
ते नाहीये करणारे आहे. तूं अजुनही आपल्या हिताचा विचार कर.
या युध्दाचे प्रसंगीं या कृपाळुपणाचा काही उपयोग नाही.
अरे हे सगळे तुझे आतांच सोयरे झाले, असे तर नक्हे ना ?
ही गोष्ट तुला पूर्वी माहीत नव्हती का ? की हे तुझे नातलग आहेत हे तूं
आधी ओळखत नव्हतास ? मग आता व्यर्थ या गोष्टीचा वाऊ का करतोस ?
आजचे हे युध्द म्हणजे काय तुझ्या जन्मांतला अपूर्व प्रसंग आहे. अरे !
तुम्हा परस्परांत युध्दाचे निमित्त नेहमीच उत्पन्न होत आले आहे.
मग आताच काय झाले ? असे कारुण्य कसे काय उत्पन्न झाले, हें कांहीं
समजत नाहीं; तरीपण अर्जुना, तूं ही वाईट गोष्ट केलीस यांत संशय नाहीं.

मोहो धरिलेयां ऐसें होईल । जें अस्ती प्रतिष्ठा जाईल ।
आणि परलोक अंतरैल । इहिंकेरीं ॥ २७ ॥

हृदयाचें ढीलेपण । येथ नीकेयासि नव्हे कारण ।
हें संग्रामिं पतन जाण । क्षत्रियांसि ॥ २८ ॥

ऐसेनि तो कृपावंतु । नानापरीं असे स्थिकवतु ।
तें आइकौनि पांडुसुतु । काये घोले ॥ २९ ॥

अर्जुन उचाच -

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हवरिसूदन ॥ ४ ॥

अर्जुन म्हणाला, हें मधुसूदना, या युधांत आम्हांला पूजनीय
अशा भीष्म द्रोणांवर उलट बाण टाकून मी युद्ध करू, तरी कर्ये.

देवा हें इतुले वेहीं । घोलावें नलगे अवधारीं ।
आरीं तूं चि चित्ति विचारीं । संग्रामु हा ॥ ३० ॥

हें जूळ नव्हे प्रमादु । येथ प्रवर्तलेयां दीसतसे घाधु ।
हा उघड लिंगभेदु । घोडावला आहा ॥ ३१ ॥

देखै मातापितरें अर्चिजति । तियें सर्वस्ये तोषु पाविजति ।
तियें पाठीं केवि वधिजति । आपुलं हातीं ॥ ३२ ॥

देवा संतवृंद नमस्कारिजे । कां घडे तरि पूजिजे ।
हें वांचूनि केवि निंदिजे । स्वयें घाचा ॥ ३३ ॥

तैसे गोत्रगुरु आमचे । हे पुञ्य आहां नियमाचे ।
मज बहूत भीष्मद्रोणाचे । चर्ततसे ॥ ३४ ॥

जेयांलागि मने वीरुं । आही स्वप्नीं हिं न धरुं ।
तेयां प्रत्यक्ष केवि करूं । घातु देवा ॥ ३५ ॥

अशी शत्रूघर दया दाखविली तर असे होईल की तुझी असलेली
प्रतिष्ठा नाहीशी होईल व इहलोक व परलोक हे दोन्ही अंतरतील.

मनाचे हे दुबळेपण ख्या क्षत्रियाला अगदी वाईट आहे.
लढाईत ठिलेपणा ठेवल्यानें क्षत्रियांचे पतन मात्र घडवील.

या प्रकारें ते कृपालु भगवन्त अर्जुनाची नानापरींनी
समजूत करिते झाले. तो घोध ऐकून अर्जुन काय म्हणाला.

कथम्, भीष्मम्, अहम्, संख्ये, द्रोणम्, च, मधुसूदन,
इषुभिः, प्रति, योत्स्यामि, पूजार्ही, अरिसूदन

देवा, एक, इतके घोलण्याचें कांहीं कारण
नाहीं. आरीं तूंच चित्तात विचार कर.

हे युद्ध नसून आमचे हातून मोठी अमर्यादा होत आहे; हे युद्ध करायला निघणे म्हणजे
मोठी घाधाच ! हा तर उघड उघड ख्यजनांचा वधच आप्हांपुढे उभा ठाकला आहे.
असे पहा कीं, मातापितरांची सेवा करून त्यांना सर्व प्रकारें संतुष्ट ठेवायें;
ते सोडून उलट त्यानांच आपण आपण आपल्या हातांनी वधावे हे कर्ये काय ?

देवा, साधुसंताना नमस्कार करावा, घडेल तर त्यांची पूजा करावी, हेच
योग्य. मग ते न करता आपणच तोंडाने त्यांची निंदा करावी हे कर्ये ?

तसेच हे आमचे कुलगुरु आम्हांला पूजनीय आहेत, त्यांचा आदर करणे हे
आमचे नियत कर्तव्य आहे. त्यांतून भीष्म व द्रोण यांचा मी फार ऋणी आहें.

ज्यांच्याविषयी मनात वैर धरावे असा आम्ही स्वप्नातही विचार करू
शक्त नाहीं. त्यांचाच देवा, अम्ही येयें प्रत्यक्ष वध कसा करावा ?

वर जलो हे जियाले । जें येथ आवधेयांसि हें चि जाले ।
जेयाचां वधिं अभ्यासिले । मिरचिजे आहीं ॥ ३६ ॥

मी पार्थु द्रोणाचा केला । येणे धनुर्वेदु मज दीन्हला ।
तेणे उपकारे काइ आभारैलां । वधिं ययांते ॥ ३७ ॥

जेयिंचिया कृपा लाभे वरु । तेथ चि मने व्यभिचारु ।
तरि काइ मी भस्मासुरु । अर्जुनु द्याणे ॥ ३८ ॥

देवा समुद्र हा भरितु आइकिजे । वर तो ही आहाचु देखिजे ।
परि क्षेभु मर्नी नेणिजे । द्रोणाचिये ॥ ३९ ॥

हें अपार जें गगन । वरि तेया ही हाईल मान ।
परि अगाध भले गहन । हृदय ययाचें ॥ ४० ॥

वरे अमृत हें वीटे । कां काळवर्ये वज्र फूटे ।
परि मनोर्धर्मु न लोटे । विकरविला हा ॥ ४१ ॥

स्नेहालागि माये । द्याणिपे तें कीरु होये ।
परि कृपा ते मूर्त आहे । इये द्रोणीं ॥ ४२ ॥

हा कासुण्याची आदि । सकलगुणाचा निधि ।
विद्यासिंधु निरचधी । अर्जुनु द्याणे ॥ ४३ ॥

हा येणे माने महंतु । वरि आह्नालागि कृपावंतु ।
आतां सांघा पां काइ घातु । येथ चिंतुं येईल ॥ ४४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुजीय भोगान्लधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

परमपूज्य गुरुजनांना न मारता या जगांत भिक्षान्न देखील खाऊन राहणे मला कल्याणप्रद
वाटते; कारण गुरुजनांना मारूनही या लोकीं ते रक्तलिप्त विषय सेवन करावेत तरी कसे

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

यापेक्षां आग लागो या जगण्याला येथे सर्वानाच काय झाले समजत नाही. जो आमीं शश्वविद्येचा अभ्यास केला, त्याची प्रौढी यांचा वध करून मिरचायची का ?

मी अर्जुन, द्रोणाचार्याचा शिष्य, त्यांनीच मला धनुर्विद्या शिकविली;
त्यांच्या उपकाराच्या भारांतून मुक्त होण्यासाठीं मी त्यांचा वध करूं ?

अर्जुन म्हणाला, ज्यांच्या कृपेने वराची प्राप्ति करून घ्यावी, त्यांच्यावरच
मनाने उलटाचे तेथेच कृतघ्नतेने वागायला मी काय भस्मासुर आहे का ?

देवा समुद्र गंभीर आहे, असे ऐकतों; तथापि तोहि तसा वरवरच आहे,
आत तो क्षुब्ध असतो. पण या द्रोणाचार्याचे चित्त कधी क्षुब्ध होत नाही.

हें जे अमर्याद आकाश, त्याचेहीं एका परीने मोजमाप करता येईल. परंतु
द्रोणाचार्याचे अंतःकरण इतके खोल आहे कीं, त्यांचे माप करतां येणार नाहीं.

अमृतही घिटेल, काळाने वज्रही फुटेल, पण विकार निर्माण करायचा
कसाहि प्रयत्न जरी केला, तरी द्रोणाचार्याचा मनोर्धर्म विकृत होणार नाही.

स्नेहाच्या बाबतीत माता हीच सर्वश्रेष्ठ ख्यारी, परंतु
द्रोणाचार्य हे प्रत्यक्ष मूर्तिमंत प्रेमलपणाच आहेत.

अर्जुन म्हणतो, द्रोणाचार्य म्हणजे करुणेचे उगमस्थान होय हे सर्व
सद्गुणांचा साठा होत, हे अमर्याद अशा विद्येचा सागर आहेत.

इतके हे मोठे आहेत, शिवाय आमच्यावर यांची कृपा आहे ! अशा
स्थितींत यांच्या घाताची कल्पना तरी मनांत आणतां येईल का ?

गुरून, अहत्वा, हि, महानुभावान्, श्रेयः, भोक्तुम्, भैक्ष्यम्, अपि, इह, लोके,
हत्वा, अर्थकामान्, तु, गुरून, इह, एव, भुजीय, भोगान्, सृधिरप्रदिग्धान्

हे ऐयें रणं वधावे । मग आपण राज्यसुख भोगावे ।
हे मना नैये आघावे । जीवितेसि ॥ ४५ ॥

हे येणे माने दुर्भर । जें यथा ही होनि भोग सपुर ।
ते असतु एथ भिक्षा वर । मागतां भली ॥ ४६ ॥

नातरि देशत्यागे जाइजे । कां गिरीकंदर सेविजे ।
परि शङ्ख आतां न धरिजे । ययांवरि ॥ ४७ ॥

देवा नवनिश्चितं सरी । चावरुनि येयांचां जिक्हारी ।
भोग गिंवसावे रुधिरी । बुडाले जे ॥ ४८ ॥

ते काढुनि काये कीजति । विलिप्त केवि सेविजति ।
मज नैये हे उपपत्ती । इया चि लागि ॥ ४९ ॥

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ५० ॥

हे ही जाणत नाहीं कीं आम्हांला काय श्रेष्ठ आहे किंवा आम्ही जिंकूं किंवा आम्हांला ते जिंकतील, आणि
ज्यांना मारून आम्हांला जगावेंसे वाटणार नाहीं तेच हे धृतराष्ट्राचे पुनर आमच्या समोर उभे आहेत.

ऐयें अर्जुनु तिये अवसरीं । ह्याणे कृष्णा अवधारीं ।
परि तें मना नैये चि मुरारी । आइकौनियां ॥ ५० ॥

हे जाणौनि पार्थु भियाला । मग पुनरपि बोलें लागला ।
देवः चित्त कां या घोला । देति चि ना ॥ ५१ ॥

यज्ञविं माझां चित्ति जें होते । मी विचारूनि बोलिलां येथे ।
परि नीके काय ययापरौते । ते तुद्दीं चि जाणा ॥ ५२ ॥

पैं वीरं जेयांसि आइकिजे । आणि इं बोलिं चि प्राणु सांडिजे ।
ते हे येथ संग्रामुव्याजे । उभे आहाति ॥ ५३ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

ह्या अशांना रणांत मारावे, आणि मग आम्हीं राज्यसुख उपभोगावे,
ही सारी कल्पना प्राण गेला तरी, माझ्या मनाला मानवणार नाहीं.

हे वध कर्म असे कठीण आहे, अशाव्य आहे, आणि यांच्यापेक्षा राज्यभोग
श्रेष्ठ असतील, तर असोत बापडे ! त्यापेक्षां भीक मागितलेली बरी !

नाहींपेक्षा देशत्याग करावा, अथवा गिरीकंदरांत जाऊन
रहावे, परंतु यांजवर आतां शङ्ख म्हणून धरू नये.

देवा, नवीन पाजल्लेल्या बाणांनी यांच्या मर्मस्थानीं प्रहार करून त्यांच्या रक्तांत
बुद्धून गेलेले ते भोग कसे उपभोगायचे ? म्हणून हे करणे माझ्या मनांत येत नाहीं.

त्या भोगांना घेऊन काय करावयाचे आहे ? रक्ताने माखलेले ते भोग
कसे भोगावे ? म्हणूनच देवा ! आपले विचार मला पटत नाहीत.

न, च, एतत्, विद्यः, कतरत्, नः, गरीय, यद्वा, जयेम, यदि, वा, नः, जयेयुः,
यान्, एव, हत्वा, न, जिजीविषामः, ते, अवस्थिताः, प्रमुखे, धार्तराष्ट्राः:

अशा प्रकारे बोलून त्या वेळेस अर्जुन श्रीकृष्णांस म्हणाला, देवा
ऐकलें का ? पण कृष्णांनी तें ऐकलें तरीही त्यांच्या मनास पटेना.

ते जाणून पार्थ मनात भयभीत झाला च म्हणाला,
देवा माझ्या घोलण्याकडे आपण लक्ष का देत नाही ?

बाकीं माझ्या मनांत जें होते, ते मी येथे ख्यष्ट करून
घोललो; परंतु यात हिताचे काय ते तुफाला माहीत.

पण "वैर आहे" असे शब्द ज्यांच्याविषयी म्हटल्यावरोबर आपण प्राण
सोडला पाहिजे, तेच येथे युद्धाच्या निनित्ताने आमच्यासमोर उभे आहेत.

आतां ऐसेयांते हीं परि वधावे । किं अव्वेरनि वेगिं निगावे ।
एया दोहिमाजि काय करावे । तें नेणों आहीं ॥ ५४ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्यभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

करुणाव्याप्त दैन्यामुळे स्यभाव नष्ट झालेला, धर्माविषयीं मूढचित झालेला आपणाला विचारतो, जें निश्चित
कल्याणकारक साधन असेल ते मला सांगा, मी आपला शिष्य आहे, आपणाला शरण आलेल्या मला उपदेश करा.

आहीं काय उचित । तें पल्हातां न रुक्के येथे ।
जें मोहें येणे चित । व्याकुळ माझें ॥ ५५ ॥

तिमिराविरुद्ध जैसे । दृष्टिचें तेज भ्रंशे ।
मग पासिं अस्यत न दिसे । घस्तुजात ॥ ५६ ॥

देवा तैसे मज जाले । जें मन हें भ्रांती ग्रासिले ।
आतां हित काये आपुले । तें हि नेणे ॥ ५७ ॥

तरि कृष्णा तुवां जाणावे । नीके तें आहीं सांघावे ।
जें सखा सर्वस्य आघवे । आहासि तूं ॥ ५८ ॥

तूं गुरु बंधु पिता । तूं आमची इष्टदेवता ।
तूं चि सदा रक्षिता । आपदीं आमतें ॥ ५९ ॥

जैसे शिष्याते गुरु । सर्वथा नैये अव्वेरु ।
कां सरितांते सागरु । त्यजी केवि ॥ ६० ॥

नातरि अपत्याते माये । ॐसंदूनि जरि जाये ।
तरि तें कैसेनि जिये । आईकैं कृष्णा ॥ ६१ ॥

तैसा सर्वीपरीं आहासि । देवा तूं चि येकु आहासि ।
आणि बोलिले जरि न मनिसि । मागील माझें ॥ ६२ ॥

आतां अशांचा वध करावा किंवा यांना सोडून येथून निघून
जावे या दोहोपैकीं काय करावे, तें आम्हांला समजत नाहीं.

कार्पण्य, दोषः, उपहत, स्यभावः, पृच्छामि, त्वाम्, धर्म, सम्मूढ, चेताः,
यत्, श्रेयः, स्यात, निश्चितम्, ब्रूहि, तत्, मे, शिष्यः, ते, अहम्, शाधि, माम्, त्वाम्, प्रपन्नम्

या मोहामुळे माझें चित अगदीं व्याकूळ झालें असल्यामुळे या
ठिकांणीं, आम्हांस कोणती गोष्ट करणे योग्य आहे हे सुचत नाहीं;

जसें अंधारानें ग्रासलेल्या दृष्टीचें तेज नष्ट होतें,
आणि मग जवळ असलेली घस्तूही दिसेनाशी होते,
त्याप्रमाणे देवा, माझी स्थिति झाली आहे. कारण माझें मन भ्रांतीने
ग्रासले आहे. आतां आपले हित कशांत आहे हेहि मला समजत नाहीं.

तर श्रीकृष्णा, आपण विचार करून खरे असेल तें आम्हांल
सांगा, कारण, तूच आमचा सखा आणि सर्वस्य आहेस.

तूं आमचा गुरु, तूं बंधु, पिता ! आमची इष्ट दैवतही तूच
आहेस. आपत्तीमध्ये सदैव आमचे रक्षण करणाराही तूंच.

शिष्याचा अव्वेर करणे हे गुरू जसा कधी करत
नाही किंवा समुद्र नद्यांचा त्याग कसा करील ?

श्रीकृष्ण ! ऐक आई जर आपल्या बालाची उपेक्षा
करील तर ते कसे जिवंत राहील, सांग घरे.

तूच आम्हांला सर्वतोपरी आधार आहेस. म्हणुन
मी आता जे काय बोलले ते तुला मान्य नसेल तर,

तरि उचित काइ आद्यां । जें व्यभिचरेना धर्मा ।
तें झाडकरि पुरुषोत्तमा । सांघे आतां ॥ ६३ ॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्व्यक्तमुच्छोषणमिंद्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावयपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

कारण पृथ्वीवर निष्कंटक धनधान्यसंपन्न राज्य आणि देवांचे आधिपत्य प्राप्त होऊन सुध्दा,
असा उपाय मला दिसत नाहीं, जो माझ्या इंद्रियांना सुकविणारा शोक दूर करू शकेल.

हें सकळ कुळ देखौनि । जो शोकु उपनला असे मर्ने ।
तो तूऱे वाक्यवांचूनि । न जीपे आणिके ॥ ६४ ॥

एथ पृथ्वीतळ आपुले होइल । महेंद्रपद ही पाविजैल ।
परि दुःख हें न जिंपैल । मानसिचे ॥ ६५ ॥

जैसीं सर्वथा बीजे आहललीं । सुक्षेत्रिं जहीं पेरिलिं ।
तज्जीं न विरुद्धती चि खिंचिलिं । भलेतैसीं ॥ ६६ ॥

नातरि आयुष्य पुरुले आहे । तरि ३०खंदिं हिं काहिं नक्हे ।
तेथ येक चि उपेगा जाये । परमामृत ॥ ६७ ॥

तैसें राज्यभोगस्यमृद्धी । उज्जीवन नक्हे इये घुड्डी ।
येथ जिह्वाळा कृपानिधी । काळ्यं तूऱे ॥ ६८ ॥

ऐसें अर्जुनु तेथ घोलिला । जंघ क्षणु येकु भ्रांती सांडिल ।
पुनरपि व्यापिला । ऊर्मि तेणे ॥ ६९ ॥

मज पांतां ऊर्मि नोहे । हें अनारिसें गमत आहे ।
तो ग्रसिला महामोहें । काळसर्पे ॥ ७० ॥

सुर्वर्महदयकलहारीं । काळण्यवेळेचां भरीं ।
लागला द्वाणौनि लहरी । भांजे चि ना ॥ ७१ ॥

तर मग आतां आम्हांला उचित काय आहे आणि आमच्या
धर्माशीं काय विरुद्ध नाहीं, ते, पुरुषोत्तमा, तू लवकर सांग.

न, हि, प्रपश्यामि, मम, अपनुद्यात, यत, शोकम्, उच्छोषणम्, इन्द्रियाणाम्,
अवाप्य, भूमौ, असपत्नम्, ऋद्धम्, राज्यम्, सुराणाम्, अपि, च, अधिपत्यम
कारण पृथ्वीवर निष्कंटक धनधान्यसंपन्न राज्य आणि देवांचे आधिपत्य प्राप्त होऊन सुध्दा,
असा उपाय मला दिसत नाहीं, जो माझ्या इंद्रियांना सुकविणारा शोक दूर करू शकेल.

हे सर्व गोत्रज पाहून माझ्या मनांत जो शोक उत्पन्न झाला आहे, तो
आपल्या उपदेशा घांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें नाहींसा होणार नाही.

आतां जरी सर्व भूतलाचे स्वामित्व आम्हांला मिळालें, तरी
मनात घाटणारा स्वजनांविषयीचा मोह नाहीसा होणार नाही.
ज्याप्रमाणे भाजलेले बीं कितीही उत्तम जमिनींत पेरलें व त्यास
मनमुराद पाणी घातलें, तरी त्याला कोंब फुटणार नाहींत.

किंचा आयुष्यच संपले असले तर औषधाने मनुष्य घाचू
शकत नाही. तिथें कार्मीं येणार असेल, तर तें परमामृतच.

त्याप्रमाणे या माझ्या मोहित बुधीला सर्व राज्यभोग व संपत्ती यांचा बिलकुल
उपयोग होणार नाहीं. या घेळीं कृपानिधे, तुऱ्ही कृपाच माझा आधार आहे.
जेव्हां क्षणभर अर्जुन भ्रांतीपासून दूर झाला तेव्हां तो हे
असें म्हणाला पण पुन्हा त्याचे मन ममत्वाने व्याप्त झाले.

ज्ञानेश्वर म्हणतात - कीं हा भ्रमाचा उमालाहीं नक्हे, हें दुसरेंच कांहीं
असावेंसे घाटते, हा तर महामोहरूपी कालसर्पने ग्रासला गेला आहे.
आणि त्या कालसर्पने याच्या हृदकमलात ममतेचा भर आहे असे
पाहून हा दंश केल्यामुळे, या विषाच्या लहरी थांवतच नक्हत्या.

हे जाणौनि जैसा प्रौढी । जो वृष्टीस्यवें चिविष फेडी ।
तो धावेया हरिगासडी । पातला कां ॥ ७२ ॥

तैसिया पांडुकुमरा व्याकुला । मिरवत असे कृष्णु जवळा ।
जो कृपावसें अवलीला । रक्षैल आतां ॥ ७३ ॥

द्याणौनि तो पार्थु । मोहफणिग्रसितु ।
मियां द्याणितला हा हेतु । जाणौनियां ॥ ७४ ॥

मग देखां तेथ फाल्नुनु । घेतला असे भ्रांती कवळुनु ।
जैसा घनपटळीं भानु । आक्षादिजे ॥ ७५ ॥

तियापरीं धनुर्दूरु । जाला असे दुःखें जर्जु ।
जैसां ग्रीष्मकाळीं गिरिघरु । वणवला कां ॥ ७६ ॥

द्याणौनि साहाजे सुनीलु । येरु कृपामृते सजळु ।
तो वोळला असे गोपालु । महामेघु ॥ ७७ ॥

तेथ सुदर्शनाची दीपिं । ते चिविद्युत् जैसी झळकती ।
गंभीर वाचा ते आइती । गर्जनेची ॥ ७८ ॥

आतां तो उदारु कैसा वरिष्ठैल । जेणे अर्जुनाचलु निवैल ।
मग नवी चिरुडि फूटैल । उन्मेशाची ॥ ७९ ॥

ते चिकथा आइकां । मनाचिया अराणुका ।
ज्ञानदृढं द्याणे देखां । निवृत्तिदासु ॥ ८० ॥

संजय उवाच -

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तप ।
न योत्य इति गोविन्दमुक्त्वा तुष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

संजय म्हणाला, राजा धृतराष्ट्रा, अर्जुन श्रीकृष्णाला याप्रमाणे बोलला व मी युध्द
करणार नाही असे त्याने श्रीकृष्णाला सांगितले व मौन धरून तो स्वस्य राहिला.

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

अस्या विशेषप्रसंग पाहून जो वृष्टीमात्रे करून विषाची बाधा नाहीशी
करतो तो श्रीकृष्णरूपी गारुडी त्याच्या रक्षणार्थ धावतच येऊन ठेपला.

तशा त्या व्याकुळ झालेल्या अर्जुनाशेजारी गारुडयासारखा शोभणारा
श्रीकृष्ण आता कृपावलाने त्याचे रक्षण करील. त्याला भानावर आणील.

म्हणूनच हा भावार्थ लक्षात घेऊन मी अर्जुनाला
मोहरूपी सर्पराजाने दंश केला असे म्हटले.

ज्याप्रमाणे ठगांनी सूर्य आच्छादित होतो, त्याप्रमाणे
त्या प्रसंगी अर्जुन भ्रांतीने घेरला होता असे समजा.

किंचा उन्हाळ्यांत जसा पर्वताला वणवा लागून तो
होरपलावा, तसा अर्जुन दुःखाने अगदी जर्जर होऊन गेला.

म्हणून जो सहजच नीलघर्ण, कृपामृतरूपी जळाने
तुङ्गबलेला, अस्या श्रीगोपालरूपी महामेघ त्याच्याकडे वळला.

सुदर्शनाचें तेज हीच जणूं काय चमकणारी वीज होय आणि मुखातून
आपोआप निघणारी गंभीर वाणीच मेघांचा गडगडाट होय.

आतां तो उदार कसा वर्षाच करील व त्यामुळे अर्जुनरूपी पर्वत
कसा शांत होईल, आणि त्याला ज्ञानाचा कसा नवा अंकुर फुटेल,
ही सर्व कथा, श्रीनिवृत्तिदास श्रज्ञानेश्वरमहाराज
म्हणतात, मनाचे पूर्ण समाधान होईपर्यंत श्रवण करा.

एवम्, उक्त्वा, हृषीकेशम्, गुडाकेशः, परंतप,
न, योत्य, इति, गोविन्दम्, उक्त्वा, तुष्णीम्, बभूव,

ऐसे संजयो असे सांघतु । ह्याणे राया तो पार्थु ।
पुनरपि शोकाकुलितु । काये बोले ॥ ८१ ॥

आइकै सखेदु ह्याणे कृष्णाते । आतां नाळवावे तुर्ही माते ।
मीं सर्वथा न जुझें एथे । भरवसेनि ॥ ८२ ॥

ऐसे एकी हेला बोलिला । मग मौन करुनु राहिला ।
तेथ कृष्णु चिस्मो पातला । देखौनि तेयाते ॥ ८३ ॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

मग आपुलं चित्तिं ह्याणे । एथ हें आदरिलें काय येणे ।
अर्जुनु सर्वथा काहिं नेणे । काय कीजे ॥ ८४ ॥

हा उमजे आतां कवणीपरी । कैसेनि धीरु स्वीकरी ।
जैयें ग्राहाते पांचाखरी । अनुमानी कां ॥ ८५ ॥

नातरि असाध्य देखौनि व्याधि । वैद्य सूची निरवधी ।
अमृतास्यारिखी ३५षधी । निर्वाणिची ॥ ८६ ॥

तैसें विवरीतु असे अनंतु । तेयां दोन्ही सैन्यांआंतु ।
जेयापरीं पार्थु । भ्रांति सांडी ॥ ८७ ॥

तें कारण मनीं धरिलें । मग सरोख बोलें आदरिलें ।
जैसें मातेचां कोर्पीं थोकलें । स्नेह आथि ॥ ८८ ॥

कां ओषधाचां कडवटपणीं । जैसी अमृताची पुरवणी ।
ते आहाच न दिसे परगुणीं । प्रकट होये ॥ ८९ ॥

संजय धृतराष्ट्राला सांगतो की राजा ! पुन्हा अर्जुन
शोकग्रस्त होऊन श्रीकृष्णाला काय म्हणाला ते ऐक.
तो श्रीकृष्णास अत्यंत खेदाने म्हणाला, आतां तुम्ही माझी समजूत
घालण्याचा प्रयत्न करू नका. मी इथे आता युध करणार नाही हे नक्की !
ह्याप्रमाणे एकदम बोलून पुढे काहीं न बोलतां तो स्तव्य
राहिला. हे पाहून श्रीकृष्ण आश्वर्यचकित होऊन गेले.

तम्, उवाच, हृषीकेशः, प्रहसन्, इव, भारत,
सेनयोः, उभयोः, मध्ये, विषीदन्तम्, इदम्, वचः

हे भरतवंशी धृतराष्ट्रा ! अंतर्यामी श्रीकृष्ण दोन्ही सेनांच्या मध्ये
त्या शोकयुक्त अर्जुनाला, हंसल्या सारखे करून असे वचन बोलले,
श्रीकृष्ण आपल्या मनाशी विचार करू लागला की अर्जुनाने हे भलतेच
काय मनावर घेतले याला आपण काय करावें हें तिळमात्र कळत नाहीं !
याची समजूत कशी पडेल ? याला पुन्हा धेर्य कसे येईल ? असा
विचार पंवाक्षरी जसा भूतवाधा निवारण्याचा विचार करतो,
किंवा असाध्य रोगाचे निदान केल्यावर जाणकार वैद्य लगेच
अमृतासमान अलौकिक गुणकारी औषधाची योजना करतो,
त्याचप्रमाणे अर्जुन कोणत्या उपायाने मोह टाकील, याचा
त्या दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं, श्रीकृष्ण विचार करीत होते.
तो उपाय मनीं धरून मग श्रीहरी किंचित रागेजून बोलूं लागला,
त्याच्या बोलण्यात आईच्या रागावण्यातील गुप्त प्रेम होते,
किंवा औषध जितके कटू असते तितकाच त्यात अमृतासारखा गुण असतो;
कारण ते अमृत वरवर दिसत नाहीं, परतुं परिणामी मात्र अनुभवास येतें,

तैर्यों वरि पांतां उदायें । आंतु तरि अतिसुरसें ।
तियें घावयें हृषीकेशें । बोलें आदरिलं ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच -

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषये ।
गतासूनगतासूनश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

श्रीभगवान म्हणाले : तूं शोक न करण्या सारख्यांचा शोक करीत आहेस आणि पांडित्याच्या गोष्टी बोलतोस, परन्तु पंडितलोक प्राण गेलेल्यांच्या साठीं आणि प्राण न गेलेल्यांच्या साठीं शोक करीत नाहीत.

मग अर्जुनाते हाणितले । आदीं आजि हैं नवल देखिले ।
जें तुआं एथ आदरिले । माझारि चि ॥ ११ ॥

तूं जाणता जरि हाणिपरी । तरि नेणिवेते न संडिसी ।
आणि सिखौं ह्याणों तरि बोलसी । तूं चि बहुत ॥ १२ ॥

जात्यंधा लागे पिसें । मग तें सैरा धांवे जैसें ।
तुझें सिहाणेपण तैसें । दीसतसे ॥ १३ ॥

तूं आपणपे तरि नेणसि । परि यां कौरवांते शोचुं पाहासि ।
हा बहुत विस्मयो आद्यांसि । पुढुतीं पुढुतीं ॥ १४ ॥

तरि सांग पां अर्जुना । तुजपासौनि स्थिति त्रिभुवना ।
हे आदि विश्वरचना । तें लटिके काइ ॥ १५ ॥

एथ समर्थु एक आर्थि । तेयापासौनि भूतें होति ।
तरि हैं वायां चि काइ बोलति । जगामाझि ॥ १६ ॥

हो काज सांप्रते जाले । जें हैं जन्मे तुआं स्यृजिले ।
आणि नाशु यावें नाशिले । विचारि पां ॥ १७ ॥

तूं भ्रमलेपणे अहंकृती । ययां घातु न धरिसि चित्ति ।
तरि सांघै काइ हैं होती । चिरंतन ॥ १८ ॥

त्याचप्रमाणे घरपांगी रागावल्यासारखी, पण
अंतरीं अति सुरस्य अशीं घचने कृष्ण बोलू लागला.

अशोच्यान्, अन्वशोचः, त्वम्, प्रज्ञावादान्, च, भाषये,
गतासून्, अगतासून्, च, न, अनुशोचन्ति, पण्डिताः

मग अर्जुनाला श्रीकृष्ण म्हणाले, अर्जुना ! हैं जें तूं मध्येच आरंभिले
आहेस, तें एक मोठे नवलच आमच्या दृष्टीस पडले आहे.

तूं आपल्याला जाणता म्हणवितोस, तरी पण अज्ञानाला सोडीत
नाहीस, तुला ज्ञान सांगावे तर, तूं नीतीच्या मोठमोठ्या वाता करितोस !

जन्मापासून एखादा मनुष्य आंधला असतो त्यात त्याला लागावे घेड, म्हणजे
तो जसा सैरावैरा धावत सुटतो, त्यापैकीच तुझें हैं शाहाणपण दिसतें,
तुला स्वतःचे काहीं कळत नाहीं, तरीपण कौरवांसंबंधी शोक
मांडला आहेस याचे आप्हांला राहून राहून आश्वर्य घाटते

अर्जुना सांग घरे ! हे सर्व त्रैलोक्य तुझ्यापासून उत्पन्न झाले आहे
काय ? ही विश्वरचना अनादि असें ऐकले, तें खोटें, कीं काय ?

या जगतामध्ये कोणी एक ईश्वर असून त्याच्यापासून प्राणिमात्राची उत्पत्ति
होते असे जे सर्व लोक समजतात त्यात काही अर्थ नाही असे म्हणायचे काय ?

आतां मग असें झाले, कीं जन्मपृत्यू तूंच उत्पन्न केलेस
आणि नाश पावणारें नष्ट होते, तें काय तुझ्यामुळे ?

तूं भ्रमाने अहंकार घेऊन यांचा घात करण्याचें मनांत आणिले
नाहीस, तर तूं मला असे सांग, कीं हे काय चिरंजीव होणार आहेत ?

किं तूं एक वधिता । आणि सकळ लोकु हा मरता ।
ऐसी भ्रांति इनें चित्ता । येयों देंसी ॥ ९९ ॥

हें अनादिसिद्ध आधवे । होंत जांत स्वभावे ।
तरि तुवां कां शोचावे । सांघै मज ॥ १०० ॥

परि मूर्खपणे नेणसि । न चिंतावे तें चिंतिसि ।
आणि तूं चि नीती सांघसि । आद्वा प्रति ॥ १०१ ॥

देखै विवेकिये जे होंति । ते दोहिते हीं न शोचिति ।
जें होये जाये हे भ्रांति । द्व्याणौनियां ॥ १०२ ॥

न त्वेघाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

मी कर्धीही मागे नक्तों, किंवा तूं नक्तास्य, किंवा हें राजेही
नक्ते किंवां आपण सर्व यापुढे कर्धीं, असणार नाहीं, असे नाहीं.

अर्जुना सांघैन आडक । एथ आद्वीं तुद्वीं देख ।
आणि हे भूपति अशोष । आदिकरुनि ॥ १०३ ॥

नित्यता ऐसे चि असौनि । कां निश्चित क्षया जाउनि ।
इयें भ्रांती वेगलीं करूनि । दोन्ही नाहीं ॥ १०४ ॥

हें उपजे आणि नाशे । तें मायामय दोसे ।
यह्वयिं तत्वता वस्तु असे । अविनाश चि ॥ १०५ ॥

जैयें पवने तोय हालवले । आणि तरंगकार जाले ।
तरि कवणे के जन्मले । द्व्याणों तेथ ॥ १०६ ॥

तें चि चायुचें स्फुरण ठेले । आणि उडक साहाजे सपाटले ।
तरि काइ आतां निमाले । विचार पां ॥ १०७ ॥

किंवा तूंच काय तो एक मारणारा आणि बाकीचे हे सर्व मरणारे;
अशी भ्रामक कल्पना तूं आपल्या मनांत येऊं दिली आहेस कीं काय ?

हें विश्व अनादिसिद्ध आहे; हे सृष्टीनियमानेंच उत्पन्न होतें च
ल्यास जातें. मग त्याचे व्यर्थ दुःख कां बरे मानावे हे मला सांग बरे.

पण मूर्खपणाने तूं हे जाणत नाहीस आणि ज्याबदल चिंता करू नये त्याबदल
चिंता करतोस आणि चर पापपुण्याच्या गोष्टी आम्हांला सांगतोस.

अरे, जे विवेकी सुज्ज लोक आहेत ते, हे जन्म पावणे च मरण पावणे म्हणजे
एक भ्रम आहे असे ओळखतात आंणि दोन्ही घटनांचा शोक करीत नाहीत.

न, तु, एव, अहम्, जातु, न, आसम्, न, त्वम्, न, इमे, जनाधिपाः,
न, च, एव, न, भविष्यामः, सर्वे, वयम्, अतः, परम्

मग तो अर्जुनाला पुढे म्हणाला, अर्जुना, आणखी एक तुला
सांगतो. तूं, मी च या ठिकाणी जमलेले सारे राजे आहेत
हें सगळे नेहमीं असेच असूं, किंवा निश्चितच क्षयाप्रत जाऊं, ही चुकीची
कल्पना काढुन टाकली की या दोन्ही घटना नाहीत असे समजेल
उत्पत्ति, नाश हे दोन्ही भ्रांतीने भासतात. वस्तुतः पाहिले तर
वस्तू ही अविनाशी म्हणजे उत्पत्तिनाशरहीत आहे. असे असता
ज्याप्रमाणे वाच्याने पाणी हालले असता ते पाणी तरंगकार
होते. तिथे पाण्याहून वेगळे काय निर्माण झाले असे म्हणावे ?
आणि चारा चाहणे बंद झाले असतां पुन्हा पूर्वघत सपाट होऊन
जाते, तेक्का कशाचा नाश असे म्हणता येईल याचा विचार कर.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धरस्त्र न मुद्यति ॥ १३ ॥

देहिनः, अस्मिन्, यथा, देहे, कौमारम्, यौवनम्, जरा,
तथा, देहान्तर, प्राप्तिः, धीरः, तत्रः, न, मुद्यति

जीवात्प्याचे ठिकाणी दिसणाऱ्या या देहामध्ये बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य अशा तिन्ही स्थिती
असतात, त्याचप्रमाणे अन्य शरीराची ही प्राप्ती होते त्याबद्दल धीमान् पुरुष मोह पावत नाही.

आइकै शरीर तरि एक । परि वयसा भेद अनेक ।
हें प्रत्यक्ष चि देख । प्रमाण तू ॥ १०८ ॥

आणखी असें पाहा कीं, शरीर तर एकच आहे, पण वयपरत्वे
त्यास अनेक दशा प्राप्त होतात, हा प्रत्यक्ष पुरावा तू पहा.

एथ कौमारत्व दीसे । मग तारुण्ये तें भ्रंशे ।
परि देह चि न नशे । एकासवे ॥ १०९ ॥

तैसिं चैतन्याचां ठांडे । इयें शरीरांतरे पांडे ।
ऐसे जाणे तेया नाहीं । व्यामोहदुःख ॥ ११० ॥

याच्या ठिकाणीं पहिल्याने बालपण दिसते, मग तारुण्यांत तें बालपण
नाहींसे होते; पण या एका दशेवरोवर देह काही नाहीसा होत नाही
त्याचप्रमाणे हे पाहा, चैतन्याच्या ठिकाणीं निरनिराळीं शरीरे येतात
व जातात असें जो जाणतो, त्याला भ्रांतिजन्म दुःख कधीही होत नाहीं.

मात्रास्पर्शस्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तिक्षस्य भारत ॥ १४ ॥

मात्रास्पर्शः, तु, कौन्तेय, शीत, उष्ण, सुख, दुःख, दाः,
आगम, अपायिनः, अनित्यः, तान्, तितिक्षस्य, भारत

हे अर्जुना, इन्द्रियांचे विषयांशीं होणारे संयोग हे शीत, उष्ण, सुख आणि दुःख देणारे, ते उत्पत्ति
आणि विनाश यांनीं युक्त असल्यामुळे अनित्य आहेत; म्हणून हे भारता, त्यांना तू सहन कर.

हे तत्व न जाणले जाण्याचे कारण हे आहे की, आपले अंतःकरण
सर्वस्थी इंद्रियांचे स्थाधीन होऊन गेले आहे म्हणून माणूस भ्रम पावतो.
इंद्रियांनीं विषय सेवन केलें, म्हणजे सुखदुःखें उत्पन्न होतात, आणि अंतःकरण
इंद्रियाधीन असल्यामुळे इंद्रियांच्या संगाने अंतःकरणही सुखदुःखाने ग्रासले जाते.
या विषयांचे ठिकाणी एक सुखच मिळेल किंवा दुःखच मिळेल अशी एकनिष्ठ
स्थिती नाही. त्या विषयां पासून कधीं सुख तर कधीं दुःख प्राप्त होते.
पाहा की, निंदा आणि स्तुती ही शब्दांची व्याप्ती आहे. मात्र कानाने
त्यांचे सेवन केलें म्हणजे द्वेष व समाधान असे भिन्न विकार उत्पन्न होतात.

येथ नेणावेया हें चि कारण । जें इंद्रियां अधीनपण ।
तिन्हीं आकळिजे अंतष्करण । द्वाणौनि भ्रमे ॥ १११ ॥

इंद्रियें विषय सेवित । तेथ हर्ष शोक हे उपजति ।
ते आंतर आल्पविति । यंगे एणे ॥ ११२ ॥

जें ययां विषयांचां ठांडे । एकनिष्ठता नाहीं ।
एथ दुःख आणि काहीं । सुख ही दीसे ॥ ११३ ॥

देखैं हे शब्दाची व्याप्ति । जें निंदा आणि स्तुति ।
तेथ द्वेषाद्वेष उपजति । श्रवणद्वारे ॥ ११४ ॥

मृदु आणि कठिन । हे स्पर्शाचे दोन्ही गुण ।
जे वपुचेनि संगे कारण । संतोखयेदा ॥ ११५ ॥

भयासुर आणि सुवेख । हे रूपाचे स्वरूप देख ।
जे उपजवी सुखदुःख । नेत्रद्वारे ॥ ११६ ॥

सुगंधु आणि दुर्गंधु । हा परिमळाचा भेदु ।
जो घाणसंगे विषादु । तोषु देंता ॥ ११७ ॥

तैसा चि द्विविधु रसु । उपजवी प्रति त्रासु ।
ह्याणौनि हा अपप्रंशु । विषयसंगु ॥ ११८ ॥

देखै इंद्रियां आधिन होइजे । तरि शीतोष्णाते पाविजे ।
आणि सुखदुःखीं आकलिजे । आपणपै ॥ ११९ ॥

एया विषयावांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा रम्य नाहीं ।
ऐसा स्वभावूँ चि पाहीं । इंद्रियांचा ॥ १२० ॥

हे विषय तरि कैसे । रोहिणीचे जल जैसे ।
कां स्वप्निचा आभासे । भद्रजाति ॥ १२१ ॥

देखै अनित्य तियापरीं । ह्याणौनि तूं अक्हेरीं ।
हा सर्वथा संगु न करीं । धनुर्धरा ॥ १२२ ॥

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभं ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे पुरुषश्रेष्ठा, हा विषयाचा संयोग ज्याच्या चित्ताला दुःख देत नयेल व जो पुरुष
सात्त्विक धैर्याने सुखदुःख सारखेच मानुन राहतो, तो अविनाशी ब्रह्माला प्राप्त होतो.

हे विषय जेया नाकलीति । तेया सुखदुःखे न पावति ।
आणि गर्भवास्यसंगति । नाहिं तेया ॥ १२३ ॥

स्पर्शाचे दोन गुण आहेत, मृदुपणा आणि कठीणपणा. परंतु त्वचेच्या द्वारे
त्यांचे भान झाले म्हणजे त्या सुख व दुःख उत्पन्न करण्याला कारण होतात.

भेयूर आणि सुरेख ही रूपे या विषयाचीं दोन स्वरूपे आहेत; मात्र त्यांचे डोळ्यांच्या
द्वारे अवभान झाले, म्हणजे दुःखमय किंवा सुखमय संवेदना अनुभवास येते.

सुगंध व दुर्गंध असा दोन प्रकारचा परिमळ आहे. पण
नाकाशीं संसर्ग झाल्यानें ते सुखदुःख उत्पन्न करतात

त्याप्रमाणे कडू व गोड असा दोन प्रकारचा रस आवड व नावड उत्पन्न करतो.
म्हणून विषयाचा संग आपल्याला आपल्या स्वरूपाचा विसर पाढणारा आहे.

पाहा, जेव्हां मनुष्य इंद्रियांच्या ताब्यांत जातो, तेव्हां त्याला शीतोष्णाचा अनुभव
घ्यावा लागतो आणि मग सुखें आणि दखें आपल्याला अगदीं जखडून टाकतात.

पाहा, या इंद्रियांचा हा स्वभाव असा आहे कीं, त्यांना या विषयांपेक्षा
जास्त सुखकर, रमणीय असे जगात दुसरे काहीही नसते.

आणि भोग्य विषय तरी कसे आहेत ? मृगजल असावे किंवा
स्वप्नातला हत्ती जितका सत्य आहे तितकेच हे विषय सत्य आहेत.
तसेच हे विषय अनित्य आहेत, म्हणून हे धनुर्धरा पार्था,

तूं त्यांचा त्याग कर, त्यांच्या नादीं मुळींच लागू नकोस.

यम्, हि, न, व्यथयन्ति, ऐते, पुरुषम्, पुरुषर्षभं,
सम, दुःख, सुखम्, धीरम्, सः, अमृतत्वाय, कल्पते

जो पुरुष या विषयांच्या खादीन होत नाहीं, त्याला सुख दुःख ही दोन्ही
त्रास देत नाहीत. आणि गर्भवासाची संगति त्याला कधी घडत नाहीं.

तो नित्यरूप पार्था । ॐळखावा सर्वथा ।
जो यां इंद्रियांर्था । नाकले चि ॥ १२४ ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि वृष्टोऽन्तस्त्ववनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अयत् म्हणजे खोट्या वस्तूचे मुळीच अस्तित्व नसते व सत्य वस्तूचे अस्तित्व
नाहीये होत नाही. हा सत् व असत् ह्यांचा परिणाम तत्त्वेत्यांनीं जाणलेला आहे.

आतां अर्जुना आणिक एक । सांघैन मी आइक ।
जें विचारपर लोक । ॐळखति ॥ १२५ ॥

एया उपाधिमाङ्गि गुप्त । चैतन्य असे सर्वगत ।
तें तत्त्वज्ञ संत । स्वीकारीति ॥ १२६ ॥

सलीलीं पय जैयें । एक होउनि मिनले असे ।
परि निवडूनि राजहंसे । वेगले कीजे ॥ १२७ ॥

कां अग्निमुखे कीडाळ । तोडूनियां चोखाळ ।
निवडीति केवळ । बुद्धिमंत ॥ १२८ ॥

ना तरि जाणिवेचिया आयणी । करतां दधिकडसणी ।
मग नवनीत निर्वाणी । दीसे जैयें ॥ १२९ ॥

कां भूस घीज एकावट । उपणितां राहे घणवट ।
तेथ उडे तें फटकळ । जाणों आले ॥ १३० ॥

तैसें विचारितां निरसले । तें प्रपंचूनि साहजें सांडले ।
मग तत्वता तत्व उरले । ज्ञानियासि ॥ १३१ ॥

ह्यांनीनि अनित्याचां ठांड । तेया आस्तिकिबुद्धि नाहीं ।
जें निष्कर्ष दोहीं । देखिला असे ॥ १३२ ॥

अर्जुना, जो या विषयांच्या पाशांत सापडत नाहीं, तो
नित्यरूप असतो, अविनाशी असतो असे तू ओळख.

न, असतः, विद्यते, भावः, न, अभावः, विद्यते, सतः,
उभयोः, अपि वृष्टः, अन्तः, तु, अनयोः, तत्त्व, दर्शिभिः

आतां अर्जुना, तुला मी आणखी कांही एक गोष्ट सांगतों.
ऐक. तें वस्तुरूप ज्ञानी पुरुष विचारानें जाणतात.

ह्या जगामध्ये सर्वव्यापक असें जें एक गूढ चैतन्य आहे. तत्त्ववेत्ते
सज्जन या चैतन्याचा सद्गुरु म्हणून स्वीकार करतात.

पाण्यात दूध मिसळले असता ते पाण्याशी मिळून
राहते. पण राजहंस पक्षी तें निवडून वेगले करतो

अथवा चतुर लोक अग्नीच्या साह्यानें हिणकस्य धातू काढुन
टाकून, केवळ शुद्ध सोनें ज्याप्रमाणे निवडून काढतात.

अथवा, बुद्धीचातुर्यांनि दहीं घुसळले असतां,
ज्या प्रमाणे शेवटीं लोणीं वृष्टीस पडतें;

किंवा, एकत्र झालेले भूस व धान्य उफणले असतां धान्य
जाग्यावर राहतें आणि जें उडतें तें फोलकट ठरतें.

त्याप्रमाणे विचार केला असता ज्याचा निरास होतो असा प्रपंच ज्ञानी पुरुषांकडून
सहजच टाकला जातो मग ज्ञानी पुरुषांसाठीं खरोखरी उरते निखल तत्वरूप चैतन्य
म्हणून अनित्य भासणारी वस्तू अस्तित्वात आहे असे त्यांना कर्धीच घाटत
नाही, कारण सत् आणि असत् या दोहोंचाही परिणाम त्यांस माहीत असतो.

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कथित्कर्तुमहीति. ॥ १७ ॥

अविनाशि, तु, तत्, विद्धि, येन, सर्वम्, इदम्, ततम्
विनाशम्, अव्ययस्य, अस्य, न, कथित्, कर्तुम्, अहीति

चैत्यन्यरूप आत्मतत्व सर्व जगत् भरले असून तें नाश पावणारें नक्हे असें
समज, या अविनाशी वस्तूचा विनाश करण्यास कोणीही समर्थ नाहीं.

देखै सारासार विचारितां । भ्रांति ते नाहीं असारता ।
तरि सार तें स्वभावता । नित्य जाणै ॥ १३३ ॥

अर्जुना पहा, सार काय व असार काय याचा विचार केला असता, असें ठरतें
कीं, जे अस्थिर आहे तेंच असार आणि जें सार आहे तें स्वभावतां नित्य जाणावें.

हा लोकत्रयाकारु । तो जेयाचा विस्तारु ।
जेथ नाम वर्णु आकारु । चिन्ह नाहिं ॥ १३४ ॥

जो सर्वदा सर्वगतु । जन्मक्षयां अतीतु ।
तेया केलेया ही घातु । कदा न्हवे ॥ १३५ ॥

हे सर्व त्रैलोक्य त्या नित्य वस्तूचा खरोखर विस्तार होय. त्या
सारतत्त्वाला मात्र नाम, रंग व आकार यांतील कसलीही खूण नाही.
तो आत्मा सर्वदा राहणारा आहे, सर्व व्यापक आहे, ज्याला उत्पत्तिनाश
नाहीत. अर्थात् त्याचा नाश करण्याचे ठरविले तरी तो घात शक्य नाही.

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्य भारत ॥ १८ ॥

अन्तवन्तः, इमे, देहाः, नित्यस्य, उक्ताः, शरीरिणः,
अनाशिनः, अप्रमेयस्य, तस्मात्, युध्यस्य, भारत

नित्य, अविनाशी आणि ज्याचें मान करतां येत नाहीं. अशा आत्म्याचे जे देह,
ते नाशवंत आहेत असें ज्ञानी म्हणतात, म्हणून हे भरतवंशी अर्जुना ! तूं युध्द कर.

आणि शरीरजात आघवें । नाशवंत स्वभावें ।
द्वाणौनि तुवां जूझावें । पांडुकुमरा ॥ १३६ ॥

आणि शरीर म्हणून जितके ओळखलें जातें, तें स्वभावतःच नाशवन्त
आहे, म्हणूनच अर्जुना ! युध्द करणे हा स्वर्धम सोडू नको, युध्द कर.

य एनं वेति हन्तारं यथैव मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते. ॥ १९ ॥

यः, एनम्, वेति, हन्तारम्, यः, च, एनम्, मन्यते, हतम्,
उभौ, तौ, न, विजानीतः, न, आयम्, हन्ति, न, हन्यते

आत्मा मारणारा आहे व आत्मा, मरणारा आहे असें जे समजतात
ते दोघेही अज्ञानी आहेत. हा मारीतही नाहीं आणि मरतही नाहीं.

तूं धरूनि देहाभिमानातें । आणि दीठि सूनि एया शरीरातें ।
मी वधिता हे मरते । द्वाणतु आहासि ॥ १३७ ॥

शरीराचा तूं आभिमान धरून किंवा मी म्हणजे शरीर असे
समजून मी मारणारा व हे कौरव मरणार असे मानीत आहेय.

अर्जुना हें नेणसि । जरि तत्वता विचारिसि ।
तरि वधिता तूं न्हवसि । हे वथ्य न्हवति ॥ १३८ ॥

न जायते प्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

हा आत्मा कर्धीं जन्म पावत नाहीं अथवा कर्धीं मृत्यु पावत नाहीं. हा एकदां होऊन पुन्हा होणारा नक्हे असेही नाहीं.
कारण हा जन्मरहित, नित्य, शाश्वत व अनादि आहे, शरीराचा नाश झाला असतां याचा नाश होत नाही.

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थं कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

न, जायते, प्रियते, वा, कदाचित्, न, अयम्, भूत्वा, भविता, वा, न, भूयः,
अजः, नित्यः, शाश्वतः, अयम्, पुराणः, न, हन्यते, हन्यमाने, शरीरे

वेद, अविनाशिनम्, नित्यम्, यः, एनम्, अजम्, अव्ययम्,
कथम्, सः, पुरुषः, पार्थ, कम्, घातयति, हन्ति कम्

हे पार्था, या आत्म्याला जो नाशरहित, नित्य, जन्मरहित व क्षयरहित असा
जाणतो, तो पुरुष, आत्म्याला कस्या कोणाकडून मारवील आणि मारील ?

जैसें स्वप्नामाङ्गि देखिजे । तें स्वप्नीं चि साच आपजे ।
मग चेउनियां पाहिजे । तंव काहीं च नाहिं ॥ १३९ ॥

तैसी हे माया । तूं भ्रमतु आहासि घायां ।
शस्त्रे हाणितलेया घाया । आंगीं न रुपे ॥ १४० ॥

कां पूर्णु कुंभु उलंडला । तेथ बिंबाकारु चि भ्रंशला ।
परि भानु नाहीं नाशला । तेयासवे ॥ १४१ ॥

ना तरि मठीं आकाश जैसें । मठाकृती आवरले असे ।
तो चि भंगलेयां आपैसें । स्वरूप चि ॥ १४२ ॥

तैसें शरीराचां लोपीं । सर्वथा नाशु नाहीं स्वरूपीं ।
द्वाणौनि तुं हें नारोपीं । भ्रांति घापा ॥ १४३ ॥

घासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृहणाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

जसें, जें काहीं स्वप्नात पहावे, तें स्वप्नांतच खरे गणले
जातें. पण मग जांगे होऊन प हावे, तों काहीएक नसतें.

त्याप्रमाणे ही माया असून हिच्या भ्रमांत तू व्यर्थ पडला आहेस. अरे, मनुष्याच्या
सांघलीच्याघर शस्त्राने हाणले तर तो घाव माणसाला काही लागत नाही.

किंवा भरलेला घडा पालथा झाला म्हणजे त्यांतील सूर्याचे प्रतिबिंब नाहींसे
झालेले दिसते; परंतु त्या प्रतिबिंबाबरोबर सूर्याचा नाश झालेला नसतो;

किंवा, ज्याप्रमाणे आकाश हे मठाच्या आकाराचे झालेले दिसतें; पण
तो मठ फुटल्यावर, ते आकाश असते तिथेच, स्वतःच्या ठायीच असते.

त्याप्रमाणे शरीराचा नाश झाला तरी प्राण्याच्या मूळ स्वरूपाचा मुळींच नाश होत नाहीं;
तेव्हां तू स्वतःला मारणारा व हे मरणारे घगरे भ्रांत आरोप सत्य स्थितीवर करू नको.

घासांसि, जीर्णानि, यथा, विहाय, नवानि, गृहणाति, नरः, अपराणि,
तथा, शरीराणि, विहाय, जीर्णानि, अन्यानि, संयाति, नवानि, देही

ज्याप्रमाणे पुरुष जीर्ण चर्खे टाकून देऊन दुसरीं नवीं प्राप्त करून घेतो,
त्याप्रमाणे आत्मा जीर्ण शरीरे टाकून देऊन दुसरी नवीं प्राप्त करून घेतो.

जैसीं जीर्ण चर्खे सांडिजे । मग नूतने आणिके वेढिजे ।
तैसें देहांतराते खीकरिजे । चैतन्यनाथें ॥ १४४ ॥

नैन छिन्दनिं शश्वाणि नैन दहति पावकः ।
न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

या आत्म्याला शर्खे तोडीत नाहीत, याला अग्नि जाळीत
नाहीं, याला पाणी भिजवीत नाही, कीं घारा सुकवीत नाहीं.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

असा हा आत्मा तुटला जात नाही. जल्ला जात नाही. भिजला जात नाही
व सुकला जात नाही. तो नित्य, सर्वव्यापक, स्थिर, अचल आणि सनातन आहे.

हा अनादि नित्य सिद्धु । निरुपाधि विशुद्धु ।
श्वर्णानि शश्वादीकिं छेदु । न घडे एया ॥ १४५ ॥

हा प्रलयोदके नाप्लवे । अग्निदाहो न संभवे ।
एथ महाशोषु न प्रभवे । मारुताचा ॥ १४६ ॥

अर्जुना हा नित्यु । अचलू हा शाश्वतु ।
सर्वत्र सदोदितु । परिपूर्णु हा ॥ १४७ ॥

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्यैनं नानुशोचितुर्मर्हसि ॥ २५ ॥

हा अव्यक्त, अचिन्त्य आणि अविकारी म्हटला जातो. म्हणून
असा याला या प्रकारे जाणल्यावर तुला शोक करणे योग्य नाहीं.

हा तर्काचिये दृष्टी । गोचरु नके किरीटी ।
ध्यान येयाचिये भेटी । उत्कंठा घाहे ॥ १४८ ॥

ज्याप्रमाणे जुनीं चर्खे टाकावीं आणि दुसरीं नवीं परिधान करावीं,
त्याप्रमाणे हा चैतन्यनाथआत्मा एक देह टाकून दुसर्याचा खीकार करतो.

न, एनम्, छिन्दनिं, शश्वाणि, न, एनम्, दहति, पावकः,
न, च, एनम्, क्लेदयन्ति, आपः, न, शोषयति, मारुतः

अच्छेद्यः, अयम्, अदाह्यः, अयम्, अक्लेद्यः, अशोष्यः, एव, च,
नित्यः, सर्वगतः, स्थाणुः, अचलः, अयम्, सनातनः

हा आत्मा अनादि, नित्यसिद्ध उपाधिरहित व अत्यंत शुद्ध
असा आहे. म्हणून शश्वादिकांनी याचा छेद होऊं शकत नाही.

कल्पांतींच्या जलपुरानेही भिजत नाहीं, विस्तवाने याचा दाह यंभवत नाहीं,
तसेच शोषण करण्याचा वायूचा गुणही याच्या वावतीत प्रभावी ठरत नाही.

अर्जुना, हा आत्मा अविनाशी, विकारहीन, शाश्वत
आणि सर्वव्यापी असून स्वयमेव परिपूर्ण असतो.

अव्यक्तः, अयम्, अचिन्त्यः, अयम्, अविकार्यः, अयम्, उच्यते,
तस्मात्, एवम्, विदित्या, एनम्, न, अनुशोचितुम्, अर्हसि

अर्जुना ! तर्काने याचे ग्रहण होत नाही किंवा कितीही तर्क केले तरी याचे खरूपाचे
ज्ञान होणे शक्य नाही. ध्यान तर त्याच्या भेटीसाठी उत्कंठित झालेले असते.

हा सदा दुर्लभ मना । आपु नवे साधना ।
निःसीमु हा अर्जुना । पुरुषोन्तमु ॥ १४९ ॥

हा गुणत्रयरहितु । व्यक्तीसि अतीतु ।
अनादि अविकृतु । सर्वरूपु ॥ १५० ॥

अर्जुना ऐसा जाणावा । हा सकलात्मकु देखावा ।
मग सहजे शोक आघावा । हरैला तूळा ॥ १५१ ॥

अथवा ऐसा नेणसी । तूं अंतवंत चि हें मानिसि ।
तर्हीं शोचूं न पावसि । पांडुकुमरा ॥ १५२ ॥

जें आदि स्थिति अंतु । हा निरंतर असे नित्यु ।
जैसा प्रवाहो अनस्यूतु । गंगाजलाचा ॥ १५३ ॥

तें आदि नाहीं खंडलें । समुद्रिं तरि असे मीनलें ।
आणि जात चि मध्यें उरलें । दीसे जैसें ॥ १५४ ॥

इयें तीन्ही तियापरीं । सरिसिं चि सदा अवधारीं ।
भूतांसि कक्षणी अवसरीं । ठाकति ना ॥ १५५ ॥

द्यौनौनि हें आघवें । एथ नलगे तुज शोचावें ।
जें स्थिति चि हे स्वभावें । अनादि ऐसी ॥ १५६ ॥

ना तरि हे अर्जुना । नैये चि तूळेया मना ।
जें देखौनि लोकु अधिना । जन्मक्षयां ॥ १५७ ॥

हा मनाला नेहमीं दुर्लभ आहे तसाच कोणत्या साधनेनेही त्याची प्राप्ती होत नाही; असा, अर्जुना ! हा आत्मा केवळ अमर्याद पुराणपुरुषच आहे.

हा गुणत्रयापासून वेगळा, अनादि, विकाररहित, आकाराच्या पलीकडचा व घस्तुमात्राच्या स्वरूपासारखा आहे.

बा अर्जुना, ह्या आत्म्याला अशा प्रकारे जाणावें आणि सकलांतर्गत आहे असे अनुभवास आणावें, म्हणजे हा तुळा शोक आपोआप नष्ट होईल.

अथ, च, एनम्, नित्यजातम्, नित्यम्, वा, मन्यसे, मृतम्,
तथापि, त्यम्, महाबाहो, न, एनम्, शोचितुम्, अर्हसि

किंवा हा आत्मा नित्य जन्मतो व नित्य मरतो असे समजत
असशील तर हे, महाबाहो ! तुला शोक करण्याचे कारण नाही.

अथवा, जरी तूं या आत्म्याला अशा प्रकारचा न समजतां, नाशवंत मानीत असलास तरीसुळा तुला शोक करण्याचे कारण नाही.

कारण, गंगेच्या पाण्याचा ओघ ज्याप्रमाणे अखंड आहे, त्याप्रमाणे जन्म, स्थिति आणि अन्त हा क्रमदेखील सतत वाहता आहे.

त्या गंगेच्या पाण्याचा उगमही सतत असतो, त्याचा प्रवाहही अखंड असतो, शेवटीं तो समुद्रांत समरस्य होऊन जातो,

तशाच उत्पत्ति-स्थिति-ल्य ह्या तिन्ही अवस्था नेहमीं सारख्याच आहेत, प्राणिमात्रास या तिन्ही अवस्था कोणत्याही वेळीं सोडीत नाहींत असें जाण.

म्हणून या सगळ्यांचा शोक करण्याचे येथे तुला कारण नाहीं; कारण कीं ही स्थिति स्वाभाविकपणे अशीच अनादि आहे.

आणि अर्जुना ! सर्व लोक उत्पत्ती व मरण याचे आधीन आहेत हे प्रत्यक्ष पाहूनही शोक न करणे हे तुला पटत नसेल तर असे पहा.

तहैं एथ काहीं । तुज शोकासि कारण नाहीं ।
जें जन्म मृत्यु हे पाहीं । अपरिहर ॥ १५८ ॥

तरी तुला शोक करण्याचे कारण नाही, कारण
असें, की जन्म आणि मृत्यु हे दोन्ही अपरिहार्य आहेत.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्धृतं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

जातस्य, हि, ध्रुवः, मृत्युः, ध्रुवम्, जन्म, मृतस्य, च,
तस्मात्, अपरिहार्ये, अर्थं, न, त्वम्, शोचितुम्, अर्हसि

जो उत्पन्न झाला तो निश्चयेकरून मरण पावतो, व जो मरतो तो निश्चयेकरून
पुन्हा जन्म पावतो. म्हणून अटल अशा गोष्टीविषयीं तूं शोक करणे योग्य नाहीं.

उपजे ते नाशे । नाशले पुनरपि दीये ।
हें घटिकांयंत्र तैये । परिभ्रमे ॥ १५९ ॥

ना तरि उदो अस्तु आपैये । अखंडित होति जैये ।
हें जन्ममरण तैये । अनिवार जर्गी ॥ १६० ॥

महाप्रलयअवसरे । हें त्रैलोक्य ही संहरे ।
द्वाणौनि हा न परिहरे । आदिअंतु ॥ १६१ ॥

तूं जरि हें ऐसें मानिसि । तरि खेदु कां करिसि ।
काइ जाणतू चि नेणसि । धनुर्धरा ॥ १६२ ॥

उत्पन्न झालेली वस्तू नाश पावणारच आणि नाश पावली तरी
पुन्हा उत्पन्न होणारच, हें रहाटगाडगे सारखेंच फिरत असते.

अथवा सूर्याचे उदयास्त ज्याप्रमाणे आपोआप निरंतर होत
असतात, त्याप्रमाणे या जगात जन्ममरण अनिवार्य आहेत.

महाप्रलयकालीं ह्या त्रैलाक्याचाही संहार होतो, म्हणून
आरंभ व अंत या गोष्टी तिथे संपतात. हे अटल आहे.

असें हे जर तुला पटत असेल, तर मग खेद कां करीत आहेस ?
वा धनुर्धरा पार्था, जाणुनघजून अज्ञानांत कां शिरतोस ?

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येय तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अव्यक्तादीनि, भूतानि, व्यक्तमध्यानि, भारत,
अव्यक्तनिधनानि, एव, तत्र, का, परिदेवना

हे भारता, हीं सर्व भूते मुळीं अव्यक्त म्हणजे अस्पष्ट स्थितींत असतात, नंतर मध्ये व्यक्त
भावाला येतात, आणि मग मृत्युनंतर पुन्हा अव्यक्तत्व पावतात. तिथे शोक कशाचा ?

शिवाय, अर्जुना, या गोष्टीचा तूं आणखीं बहु परिनीं विचार
केलास, तरी तुला दुःख करण्याचे मुळींच कारण दिसत नाहीं.

अर्जुना ! हीं जी सर्व प्राणिसृष्टी दिसते ती उत्पत्तीपूर्वी आकाररहित
होती आणि मग उत्पत्ती झाली तेच्हा आकाराला आली.

एथ आणिक ही एक पार्था । तुज बहुतीं परी पल्हांतां ।
दुःख करावेया सर्वथा । विषो नाहीं ॥ १६३ ॥

जें समस्ते इयें भूते । जन्माआदीं अमूर्ते ।
मग पातलीं व्यक्तिते । जन्मलेयां ॥ १६४ ॥

तियें क्षया जेथ जाति । तेथ निभ्रांत आने न्हवति ।
देखै पूर्वस्थिति चि एंति । आपुलिये ॥ १६५ ॥

परि मध्यें जें प्रतिभासे । तें निद्रिता स्वप्न जैसें ।
तैसा आकारु हा मायावशें । स्वस्वरूपी ॥ १६६ ॥

ना तरि पवने स्पर्शिलें नीर । पडिहासे तरंगाकार ।
कां परापेक्षा अळंकार । व्यक्ति कनकिं ॥ १६७ ॥

तैसें स्यकल हें मूर्त । जाण पां मायाकारित ।
जैसें आकाशीं बिंघत । अभ्रपटल ॥ १६८ ॥

ऐसें आदि चि जें नाहीं । तेयालागि रुदरीं काइ ।
तूं अवीट हें पाहीं । चैतन्य येक ॥ १६९ ॥

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कर्श्यत् ॥ २९ ॥

कोणी या आम्त्याला आश्चर्यासारखे पाहतो. कोणी याचिषयी आश्चर्याप्रमाणे घोलतो. कोणी
याचिषयीं आश्चर्याप्रमाणे ऐकतो. पण असें ऐकूनही कोणी याला तत्त्वतः जाणत नाहीं.

जेयाची आर्ती चि भोगित । विषइं त्यजिले संत ।
जेयालागि विरक्त । चनवाचिये ॥ १७० ॥

दृष्टी सूर्नि जेयातें । ब्रह्मचर्यादिं घ्रतें ।
मुनीश्वर तपातें । आचरति ॥ १७१ ॥

एक आंतरीं निश्चल । जे निहालीति केवळ ।
विसरले स्यकल । संसारजात ॥ १७२ ॥

एकां गुणानुवादु करितां । उपरति होउनि चित्ता ।
निरवधीं तल्लीनता । निरंतर ॥ १७३ ॥

ते जेथें ल्य पावतात, तेथेंही ते निःसंशय दुसऱ्या स्थितींत जात
नाहींत, ती त्यांच्यामुळे अव्यक्त स्थितीलाच्या प्राप्त होत असतात.
परंतु जन्मलयाच्या मध्यंतरीं जें दिसतें, तो, निजलेल्याच्या स्वप्नांप्रमाणे
मायेच्या प्रभावाने सत्स्वरूप आत्मतत्त्वाच्या ठारीं भासमान् होणारा आकार होय
नाही तरी वाच्याला पाण्याचा स्पर्श झाल्यावरोवर ते पाणी तरंगाकार दिसायला
लागते. किंवा दुसऱ्याच्या इच्छेने सोन्याला दागिन्याचा आकार येतो;
त्याप्रमाणे ही सर्व आकारास आलेली दृष्टी मायेने केली आहे,
असें समज. आकाशाला डकलेले अभ्राचे पडल जसें मुळांतच नसतें.
त्याप्रमाणे जें मुळांतच नाहीं, त्याकरितां तूं काय रडत वसला आहेस !
असें ध्यानीं घे, कीं इथें न घिटणारे असें केवळ चैतन्यच काय ते आहे.

आश्चर्यवत्, पश्यति, कश्चित्, एनम्, आश्चर्यवत्, वदति, तथा, एव, च, अन्यः,
आश्चर्यवत्, च, एनम्, अन्यः, शृणोति, श्रुत्वा, अपि, एनम्, वेद, न, च, एव, कर्श्यत्

साधूना त्या ब्रह्माची आघड उत्पन्न झाल्यावर त्यांना विषय सोडून
जातात, या चैतन्याकरितां विरागीजन चनवास पत्करतात.
तसेच मोठमोठे मुनी ज्याचे प्राप्तीच्या इच्छेने आजन्म ब्रह्मचर्यादी
घ्रते च नानाप्रकारची उग्रतपे यांचे अनुष्ठान करतात.
या आत्मस्वरूपाला पाहून तेथेच अंतःकरण स्थिर
झाल्यामुळे कित्येकजण संसाराचे भानच विसरतात.
कित्येकांना त्याच्या गुणांचे वर्णन करतां करतां चित्तांत
वैराग्य उत्पन्न होऊन सततची, अमर्याद तल्लीनता प्राप्त होते.

एक आङ्कतां चि निवाले । ते देहभावीं सांडिले ।
एक अनुभवे पातले । तद्रूपता ॥ १७४ ॥

जैसे सरिता ओघ समस्त । समुद्रामाझि मिळत ।
परि माघाते न समात । परतले नाहीं ॥ १७५ ॥

तैसिया योगीश्वरांचिया मती । मिळणीसमें एकवटी ।
परि जें विचारूनि पुनरावृत्ती । भजती चि ना ॥ १७६ ॥

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुर्मर्हसि ॥ ३० ॥

हे अर्जुना ! हा आत्मा सर्वाच्या शरीरांत नेहमीं अमर आहे.
म्हणून यर्व प्राण्याबद्दल शोक करण्याय तूं योग्य नाहींस.

तें सर्वत्र सर्वदेहीं । जेयाकरितां हीं घातु नाहीं ।
तें विश्वात्मकु तूं पाहीं । चैतन्य एक ॥ १७७ ॥

ययाचेनि चि स्वभावे । हैं होते जात आघये ।
तरि सांघे काइ शोचावे । एथ तुवां ॥ १७८ ॥

यहविं तहीं पार्था । तुज कां नेणों न गमे चित्ता ।
परि कीडाळ हें शोचितां । बहुतीं परीं ॥ १७९ ॥

स्वधर्मपि चावेद्य न विकम्पितुर्मर्हसि ।
धर्माद्वि युद्धाच्छेयोऽन्यत्क्षियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

आणि स्वधर्माचा विचार करतां तूं व्याकूल होणे योग्य नाहीं. धर्मयुद्ध
प्राप्त झाले असतां याहून क्षत्रियांना दुसरे कांहींही कल्याणकारक नाहीं.

तूं आझुइं कां न विचारिसि । काइ हें चिंतितु आहासि ।
स्वधर्मु विसरलासि । तरावे जेणे ॥ १८० ॥

कोणी त्याचें स्वरूप ऐकूनच शांत होऊन देहाभिमानापासून निवृत्त होतात, तर दुसरे कांहीं याचा अनुभव घेतांच याच्या रूपाचे झाले.

ज्याप्रमाणे नद्यांचे प्रवाह समुद्रास मिळतात, परंतु समुद्रांत न समावता होऊन माघारे परतत नाहींत,
त्याप्रमाणेंच श्रेष्ठ योग्यांच्या बुद्धीं चैतन्यास मिळतांच त्याच्याशीं समरस होतात, एकदा ते तद्रूप झाहे कीं, विचार करून पुन्हा देहतादात्यावर येत नाहींत.

देही, नित्यम्, अवध्यः, अयम्, देहे, सर्वस्य, भारत,
तस्मात्, सर्वाणि, भूतानि, न, त्वम्, शोचितुम्, अर्हसि

हे अर्जुना ! हा आत्मा सर्वाच्या शरीरांत नेहमीं अमर आहे.
म्हणून यर्व प्राण्याबद्दल शोक करण्याय तूं योग्य नाहींस.

अर्जुना, सर्वत्र, सर्वातर्यामीं व्यापलेले व ज्याचा घात करूं गेले असतां तो होत नाहीं असे एक विश्वात्मक चैतन्य आहे, हे तूं ध्यानीं घे,

हें जग स्वभावतः उत्पन्न होत आहे व नाश पावत आहे,
तर सांग, येथे तुला शोक करण्यासारखे काय आहे ?

खरोखर अर्जुना, हें सर्व न सांगतांच तुड्या मनाला कां पटूं नये,
हें कळत नाहीं. पण याचा शोक करणे पुष्कळ प्रकारांनी वाईट आहे.

स्वधर्मम्, अपि, च, अवेद्य, न, विकम्पितुम्, अर्हसि,
धर्मात्, हि, युद्धात्, श्रेयः, अन्यत्, क्षत्रियस्य, न, विद्यते,

अजून देखील तूं विचार कां करत नाहींस ? हें कशाचें चिंतन करीत आहेस ?
ज्याने आपला उद्धार होतो, आपण भवसागर तरून जातो, तो स्वधर्म तूं विसरलास.

एयां कौरवां भलेते जाले । अथवा तुज चि काहीं पातले ।
कां युग चि हें बुडाले । जर्है एथ ॥ १८१ ॥

तर्हीं स्वर्धमु एकु आहे । तो सर्वथा त्याज्यु नके ।
मग तरिजैल काइ पाहें । कृपालुपणे ॥ १८२ ॥

अर्जुना तुझें चित् । जर्हीं जाले द्रविभूत ।
तर्हीं हें अनुचित । संग्रामसङ्ग ॥ १८३ ॥

गोक्षीर जर्हीं जाले । तर्हीं पथ्यायि नाहीं बोलिले ।
ऐसेनि हि विष नोहे सूदले । देइजे ज्यरिं ॥ १८४ ॥

तैसे आनी आन करितां । नाशु होईल हिता ।
द्वाणौनि तूं आतां । सावधु होइं ॥ १८५ ॥

घाया चि व्याकुल काइ । आपुला निजर्धमु तूं पाहीं ।
जो आचरितां बाधु नाहीं । कक्षणीं काळीं ॥ १८६ ॥

जैसें मार्गं चि चालतां । अपाचो न पवे सर्वथा न ।
कां दीपाधारे वर्ततां । नाडळिजे ॥ १८७ ॥

तियापरीं पार्था । स्वर्धर्मे राहटतां ।
सकळकामपूर्णता । साहाजें होये ॥ १८८ ॥

द्वाणौनि तूं पाहीं । क्षत्रियां आणिक काहीं ।
संग्रामु वांचुनि नाहीं । उचित जाणै ॥ १८९ ॥

निष्कपटां होआवें । उशिना घांड जूळावें ।
हें असो काइ सांघावें । प्रत्यक्षावरि ॥ १९० ॥

यदृच्छ्या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृत्तम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदशम् ॥ ३२ ॥

या कौरवांचे काही जरी झाले किंवा तुझाच घात होण्याचा
संभव असला अथवा सगळे जग नाहींयें झाले,
तरी स्वर्धम घणून जो आहे, तो कदापि त्याज्य नाहीं, त्याचा त्याग केल्यावर,
वृथा करुणें वाहून जाऊन तुला भवसागर तरून जातां येईल काय ?
अर्जुना, तुझे मन नातलगांना पाहून जरी द्रवले असेल
तरी, या युद्धाच्या प्रसंगात, ते अगदी अयोग्य आहे.

गाईचे दूध जरी एरकी अपृतासारखे असेल तरी नवज्वराच्या रोग्याला
पथ्य म्हणून ते वर्ज्य होय, ते त्याला विषासांरखे घातक आहे.
त्याप्रमाणे भलत्या ठिकाणीं भलतें केले असतां हिताचा
नाश होतो; एवढ्याकरितां तूं आतां सावध हो.

तूं विनाकारण शोकाकुल कां होतोस ? आपल्या स्वर्धमाकडे लक्ष दे.
या स्वर्धमाचे अनुष्ठान केले असता केव्हाही अहित होत नाही
ज्याप्रमाणे सरल मार्गाने चालणाऱ्याला कधीही अपाय होत नाही
किंवा दिव्याच्या प्रकाशांत वावरले असतां ठेचा लागत नाहीत.
तसे आपण स्वर्धमानुसार राहणी ठेवली तर सर्व
कामना सुळा सहज, त्याच अनुषंगाने, पूर्ण होतात,
म्हणून तुम्हा क्षत्रियांना युद्धावाचून
दुसरा धर्म उचित सांगितलेला नाही.

मनात कपट न धरतां मारेकच्याला मारुन आवेशाने लढावें, पण
हें असो. प्रत्यक्षच प्रसंग आला आहे, तेच्हां जास्त काय सांगावें ?

यदृच्छ्या, च, उपपन्नम्, स्वर्गद्वारम्, अपावृत्तम्,
सुखिनः, क्षत्रियाः, पार्थ, लभन्ते, युद्धम्, दशम्

आणि पार्था, अशा प्रकारचे युद्ध म्हणजे सहजगत्या उघडलेले स्वर्गाचे द्वारच प्राप्त झाले आहे; असलें युद्ध भाग्यशाळी क्षत्रियांना प्राप्त होते.

अर्जुना देखै जूळ आतांचे । हें हों काज दैव तुमचे ।
किं निधान सकल धर्माचे । प्रकट असे ॥ १९१ ॥

हा संग्रामु काइ ह्याणिपे । कीं स्वर्गु चि येणे रूपे ।
मूर्तु कां प्रतापे । उदो केला ॥ १९२ ॥

ना तरि गुणाचेनि परिकरे । आर्तिचेनि पडिभरे ।
हे कीर्ति चि स्वयंवरे । आली तुज ॥ १९३ ॥

क्षत्रिं बहुत पुण्य कीजे । तैं जूळ ऐसें लाहिजे ।
जैसें मार्गे जातां आडलिजे । चिंतामणी ॥ १९४ ॥

ना तरि जांभैया पसरे मुख । तेथ अवचटे पडे पीयूष ।
तैसा हा संग्रामु देख । पातला असे ॥ १९५ ॥

अथ चेत्यमिमं धर्म्यं सद्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वर्धर्मं कीर्ति च हित्वा पापमवाप्यसि ॥ ३३ ॥

असें असतां जर तूं ह्या धर्मयुद्धाचा त्याग करशील, तर इहलोकांची किंर्ति
व परलोकाला साधन जो स्वर्धर्म तो नाहींसा होऊन पापाची जोड करशील.

आतां ऐसा अव्हेरिजे । मग नाथिले शोचूं घैसिजे ।
तरि आपण आहाणां नोहिजे । आपणपेयां ॥ १९६ ॥

पूर्वजांचे जोडिले । आपण चि होये धाडिले ।
जरि आजि शऱ्य सांडिले । रणीं इये ॥ १९७ ॥

अस्यति कीर्ति जाइल । जग चि अभिशाप देइल ।
आणि गिवसीत पावतील । महादोष ॥ १९८ ॥

अर्जुना, सांप्रतचे युद्ध पहा; हें कार्य म्हणजे जणूं काय तुमचे
दैवच फलले आहे, किंवा सर्व धर्माचारांचे भांडारच उघडले आहे !

अरे, याला संग्राम हें नावही योग्य नाहीं हा संग्रामरूपानें प्रत्यक्ष स्वर्गच,
तुझ्या पराक्रमाने उदयास आणून समूर्त केला आहे असेच म्हटले पाहीजे.
किंवा तुझे क्षात्रगुण पाहून अत्यंत आवडीने तुला स्वयंवरात
वरण्या करितां ही मूर्तिमंत कीर्तीच जणूं काय प्राप्त झाली आहे !

क्षत्रियाने पुष्कल पुण्य करावे; तेच्हां त्याला असे हे युद्ध करायला मिळते,
ज्याप्रमाणे वाटेने चालत असतां चिंतामणी रत्नाचीच ठेच लागावी,
किंवा जांभईने तोड पसरल्यावर अकस्मात् त्यांत अमृत पडावे,
तसाच हा आजचा युद्धाचा प्रसंग उपस्थित झाला आहे.

अथ, चेत्, त्वम्, इमम्, धर्म्यम्, संग्रामम्, न, करिष्यसि,
ततः, स्वर्धर्मम्, कीर्तिम्, च, हित्वा, पापम्, अवाप्यसि

आतां, असला हा संग्राम टाकून भलत्या गोष्टीचा शोक
करीत बसलास, तर आपण आपलाच घात केल्यासारखे होईल.
जर या रणात तूं आज शऱ्य खालीं टाकून दिलेस, तर
पूर्वजांनीं जोडून ठेवलेली कीर्ती घालविलसि असें होईल;

तुझी आहे तीही कीर्ती नष्ट होईल, सारे जग तुला
शाप देईल आणि मग महापातके तुला ग्रासीत येतील.

जैसी भातारेहीन वनिता । उपहति पावे सर्वथा ।
मग तैसी दशा जीविता । स्वधर्मविण ॥ १९९ ॥

ना तरि अरण्यो शब सांडिजे । तें चौहेरि गिधिं विदारिजे ।
तैसे स्वधर्महीन अभिभविजे । महादोषीं ॥ २०० ॥

द्वाणौणि हा सांडिसील । तरि पापा वरपडा होंसील ।
आणि अपयश तें न वचैल । कल्पांतवेहीं ॥ २०१ ॥

अकिर्ति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

इतकेंच नव्हे तर सर्व लोक तुझी अक्षय दुष्कीर्तिगात रहातील ! आणि
दुष्कीर्ति म्हटली म्हणजे संभावित पुरुषाला मरणापेक्षाहि मरण होय.

जाणतेन तंव चि जियावे । जंव अपकीर्ति आंग न पवे ।
आणि सांघ पां केवि निघावे । एथौनियां ॥ २०२ ॥

तूं निर्मळु सदयता । एथ निघसी किर माघौता ।
परि ते गती समस्तां । नैए येया ॥ २०३ ॥

हे चहूंकडूनि कवळितील । बाण वरि घेतील ।
एथ पार्था न सुटिजैल । कृपालुपणे ॥ २०४ ॥

ऐयेन हीं प्राणसंकटे । जरि विपायें निगणे घटे ।
तरि तें जियाले हीं ३०खटे । मरणाहूनि ॥ २०५ ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महरथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

रणांतून तूं भयाने परतलास असें सर्व महारथी समजतील, आणि
ज्यांना तूं बहुमान्य झालेला आहेय तेच तुझी किंमत कमी समजू लागतील.

जैशी पतीवाचून राहिलेलीं खी सर्व प्रकारे अपमानपावते, त्याप्रमाणे
स्वधर्मरूप युधापासून परावृत्त होणाऱ्या क्षत्रियाची गती होते.

अथवा रणभूमीवर प्रेत पडले म्हणजे ज्याप्रमाणे चोहोंकडून गिधाडे त्याचे
लचके तोडतात, त्याप्रमाणे स्वधर्मरहित पुरुषाला महादोष घेरतात.

म्हणून जर तूं स्वधर्माचा त्याग करशील, तर तुला पाप लागेल;
आणि अपकीर्तीचा डाग तर कल्पान्तापर्यंतही जाणार नाहीं.

अकिर्तिम्, च, अपि, भूतानि, कथयिष्यन्ति, ते, अव्ययाम्,
संभावितस्य, च, अकीर्तिः, मरणात्, अतिरिच्यते

जोंपर्यत अपकीर्ती झाली नाहीं, तोंपर्यतच झात्याने जगावे. मग
सांग बरे ! या रणातून निघून जावे म्हणतोस ते कसे काय ?

सदय अंतकरणाने व मत्स्यरहित असा तूं माघारा फिरशील खरा,
परंतु ही तुझी अन्तःस्थ स्थिति या सर्वांना कशी कलणार ?

हे कौरव तुला चोहोंकडून वेढतील, बाणजर्जर करतील,
दयालूपणा दाखविलास म्हणून काही त्यातून तूं सुटणार नाहीय.

अशांतूनही जरी प्राणसंकट सोसून तूं कदाचित्
निसटलासच, तरी तें वांचणे मरणापेक्षाहीं वाईट आहे.

भयात्, रणात्, उपरतम्, मंस्यन्ते, त्वाम्, महरथाः,
येषाम्, च, त्वम्, बहुमतः, भूत्वा, यास्यसि, लाघवम्

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

अवाच्य, वादान्, च, बहून्, वदिष्यन्ति, तव, अहिताः,
निन्दन्तः, तव, सामर्थ्यम्, ततः, दुःखतरम्, नु, किम्

तुझे शत्रू तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करून बोलू नयेत तीं
दुर्वचने बोलतील. यापेक्षां अधिक दुःखदायक काय आहे ?

तू आणिक एक न विचारिसि । एथ संभ्रमें जीझों आलासि ।
आणि स्कवणपणे नियालासि । माघौता जरि ॥ २०६ ॥

तरि तूझे तें अर्जुना । एयां वैरियां दुर्जनां ।
कां प्रत्यया येईल मना । सांघैं मज ॥ २०७ ॥

हे द्व्याणती गेला रे गेला । अर्जुनु आहांसि भियाला ।
हा सांघैं बोलु उरला । नीका काइ ॥ २०८ ॥

लोक सायासे करूनि बहुतें । कां वेचिति आपुलिं जीवितें ।
परि वाढवीति कीर्तितें । धनुर्धरा ॥ २०९ ॥

ते तुज अनायासे । अनकळीत जोडली असे ।
हें अद्वितीय जैसे । गगन होये ॥ २१० ॥

तैसी कीर्ति निःसीम । तूझां ठांड निस्त्रपम ।
तुझे गुण उत्तम । तिहिं लोकिं ॥ २११ ॥

दिंगंतीचे भूपति । भाट होउनि वाखाणिति ।
जे आयकिलेयां द्वचकति । कृतांतादिक ॥ २१२ ॥

ऐसी महिमा घणवट । गंगा तैसी चोखट ।
जिया देखी जर्गी सुभट । जाणते जाले ॥ २१३ ॥

तें पौरुष तूझे अद्भुत । आइकोनियां हे समस्त ।
जाले आथि घिरक्त । जीवितेसीं ॥ २१४ ॥

आणखी एका गोष्टीचा तू विचार केला नाहीस, येथे मोठ्या उत्साहाने
तू युध्दास आला असून जर दयार्द्र होऊन माघारा जाण्यास नियालास,

तर अर्जुना, तुझ्या वर्तनाचा या दुष्ट वैव्यांच्या
मनांवर कांहींतरी परिणाम होईल काय ? सांग बरें.

ते म्हणतील, हा पळाला रे पळाला ! अर्जुन आफ्हांला भ्याला;
असा ठपका, असा दोष तुला लागला तर ते चांगले कां ?

अर्जुना, लोक अनेक कष्ट करतात किंवा प्रसंगीं प्राणही
खर्ची घालून, पण आपली कीर्ती वाढवितात, ती कां म्हणून ?

ती कीर्ती तुला सहजासहजीं, खटपट न करितां, मिळाली
आहे. जसें हें आकाश अफाटपणानें निरुपमेय आहे.

अशी निरुपम, निःसीम कीर्ती तुझ्या ठायीं विराजत्ये
आहे. त्रैलोक्यांत सर्वोत्तम असे तुझे गुण आहेत.

देशोदेशींचे राजे भाट होऊन तुझ्या गुणांचे वर्णन
करतात य ती ऐकून यमादिक देखील तुला भितात.

त्या कीर्तीचा महिमा गंगेच्या पाण्याप्रमाणे निर्मल य गहन आहे,
ती ऐकून जगातील अनेक योध्दे मनातच धाक वाढून गप्प होतात.

तो तुझा अद्भुत पराक्रम ऐकून, हे सर्व शत्रुपक्षांतील
योद्धे आपल्या जीविताविषयीं निराश झाले आहेत.

जैसे सिंहाचिया हाका । युगंत होये मदमुखा ।
तैसा कौरचा एयां अशेषां । धांकु तूळां ॥ २१५ ॥

जैसे पर्वत वज्रातें । ना तरि सर्प गरुडातें ।
तैसे अर्जुना हे तुतें । मानिति सदा ॥ २१६ ॥

तें अगाधपण जाइल । मग हीणां आंगा येईल ।
जरि माघौता निघसील । न जुझतू चि ॥ २१७ ॥

आणि हे पळतां पळों नेंदिति । धरूनि अवकळा करीति ।
न गणीत कूटि बोलति । आइकतां तुज ॥ २१८ ॥

मग तेव्हालि हियें फूटावें । तें आतां लाठेपणे कां न जुझावें ।
हे जींतले तरि भोगावें । पृथ्वीतल ॥ २१९ ॥

हतो वा प्राप्यसि, स्वर्गम् जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्यः ॥ ३७ ॥

ना तरि रणीं एथ । जूळतां वेचलें जीवीत ।
तरि स्वर्गसुख अनकळित । पावसील ॥ २२० ॥

ह्याणौनि इये गोठी । विचारु न कीजे किरीटी ।
आतां धनुष्य घेउनि उठीं । जूळां घेगां ॥ २२१ ॥

देखै स्वर्धमु आचरतां । दोषु नाशे असता ।
तुज हे भ्रांति कवणि चित्ता । एथ पातकाची ॥ २२२ ॥

सांघै प्लवें चि काइ बुडिजे । किं मार्गे जांतां आडिलिजे ।
परि विपायें चालें नेणिजे । तरि तें हीं घडे ॥ २२३ ॥

सिंहाची गर्जना ऐकून जसा मदोन्मत्त हत्तींना प्रलयकाळच
पातला असें घाटतें, तसा या सगळ्या कौरचांना तुळा धाक आहे,
ज्याप्रमाणे पर्वतांना वज्राची भीती घाटते किंवा गरुडाला
सर्प भितात, तसे, अर्जुना हे सगळे तुला भिऊन असतात.

तेव्हां आतां युद्ध न करितां जर माघारा फिरशील, तर
ही तुळी थोरची नाहीशी होऊन तुला हीनत्य प्राप्त हाईल.

आणि तू पळालास तरी हे तुला पळू देणार नाहीत. तुला धरून तुळी
चिटंबना करतील. आणि तोंडावर तुळी आतिशय निंदा करतील.

मग त्या वेळीं तुळें हृदय चिदीर्ण हाईल. ह्यापेक्षा आताच खंबीरपणे, शौर्याने
का लढत नाहीय. अरे, ह्यांना जिंकलेस तर पृथ्वीच्या राज्याचा उपभोग घेशील.

हतः, वा, प्राप्यसि, स्वर्गम्, जित्वा, वा, भाक्ष्यसे, महीम्,
तस्मात्, उत्तिष्ठ, कौन्तेय, युद्धाय, कृत, निश्यः

एक तर मरून स्वर्गाला जाशील अथवा जिंकून पृथ्वील
भोगशील. म्हणून हे अर्जुना ! युद्धाचा निश्यय करून ऊठ

किंवा अर्जुना ! युद्ध करता करता जर मरण
आले तर सहज निरामय असें स्वर्गसुख भोगशील.

म्हणून अर्जुना, ह्यावदल आतां विचार करीत घर्युं नको,
आतां हें धनुष्य घेऊन ऊठ आणि लवकर युद्धाला आरंभ कर.

युद्ध हा क्षत्रियांचा स्वर्धम आहे. तो स्वर्धम आचरित असताना असलेले पाप नाहीसे होते.
असें असून त्याच्या पासून पातक लागेल हा भ्रम तुळ्या मनांत कोठून उत्पन्न झाला ?
असें सांग, कीं नावेंत बसल्यानें मनुष्य, बुडतो का ? सरळ घाटेने जातांना ठेंचा
लागतात काय ? हां, जर कदाचित् धड चालणे माहीत नसेल तर, तर तेही शक्य आहे.

अमृते चि मरिजे । जरी विषेसिं सेविजे ।
तैसा स्वधर्मे दोषु पाविजे । हेतुकपणे ॥ २२४ ॥

द्वाणौनि तुज पार्था । हेतु सांडूनि सर्वथा ।
क्षात्रवृत्ती जूळातां । पाप नाहीं ॥ २२५ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्य नैवं पापमवाप्यसि ॥ ३८ ॥

सुखिं संतोषा नैयावे । दुःखिं विषादा न भजावे ।
आणि लाभालाभ न धरावे । मनामाझि ॥ २२६ ॥

एथ विजयपण होईल । कां सर्वथा देह जाईल ।
हें आदिं चि काहिं पुढैल । चिंतावे ना ॥ २२७ ॥

आपण येंया उचिता । स्वधर्माते चि राहटतां ।
जें पावे तें निवांता । साउनि जावे ॥ २२८ ॥

ऐसेया मने होआवे । तरि दोषु न घडे स्वभावे ।
द्वाणौनि आतां जूळावे । निप्रांत तुवां ॥ २२९ ॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

हे सांख्यस्थिति मुकुलित । सांघितली तुज येथ ।
आतां बुद्धि योगि विस्तृत । अवधारिं पां ॥ २३० ॥

विषावरोबर मिसळून जर अमृत प्राशन केले, तर त्या अमृतानेही मरण
येते, त्याच प्रमाणे फलाच्या आशेने आचरण केल्यास मात्र दोष लागतील.
म्हणून पार्था, सर्व प्रकारे फलाशा सोडून क्षत्रियांच्या धर्माप्रमाणे
युध्द कर, म्हणजे पातकाचा लेशाही तुला लागणार नाही.

सुखदुःखे, समे, कृत्वा, लाभालाभौ, जयजयौ,
ततः, युद्धाय, युज्यस्य, न, एवम्, पापम्, अवाप्यसि

सुख, दुःख, लाभ, हानि, जय, अपजय ही सर्व सारखीं मानून मग
युध्दास तयार हो. म्हणजे तुला युध्दाचे पाप लागणार नाही.

सुख प्राप्त झाले असतां संतोष मानून नये, दुःख प्राप्त झाले
असतां खेद मानून नये, लाभ किंवा हानी यांना मनात थारा देऊ नये.
या युध्दामध्ये जय मिळेल किंवा अजिबात देहच नष्ट होईल,
ही पुढची गोष्ट आर्धीच मनावर घेऊन चिंता करीत कां बसावे ?
आपन्याला योग्य असें जें स्वधर्माचे आचरण, तेंच करीत असतांना,
जे सुखदःख येईल ते निवांत अंतःकरणाने सहन करावे.
अशी मनाची तयारी झाली, म्हणजे सहजच पापाचरण
घडत नाहीं. म्हणून तूं निश्चयाने आतां युध्दास आरंभ कर.

एषा, ते, अभिहिता, सांख्ये, बुद्धि, योगे, तु, इमाम्, शृणु,
बुद्ध्या, युक्तः, यया, पार्थ, कर्मबन्धम्, प्रहास्यसि

पार्था, आतांपर्यंत तुला सांख्यबुद्धी सांगितली. आतां कर्मयोगांतील
बुद्धी ऐक. ही बुद्धी प्राप्त झाली असतां तूं कर्मबन्ध टाकून देशील.

या प्रमाणे जे सांगितले ते सांख्यशास्त्राच्या सिद्धांताचे मी प्रतिपादन केले होते.
आतां बुद्धियोग, म्हणजेच निष्काम कर्मयोगही निश्चयेकरून सांगतों, तो ऐक.

जिया बुद्धि युक्तां । जालेयां पार्था ।
कर्मबंधु सर्वथा । बाधुं न पवे ॥ २३१ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यर्थ धर्मर्थ्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ॥

जैसें वज्रकवच लेइजे । मग शस्त्राचा वरिषाअँ साहिजे ।
परि जैतेंसि उरिजे । अचुंबितां ॥ २३२ ॥

तैसें इहिक तरि न नशे । आणि मोक्षु तो उरला असे ।
जेथ पूर्वानुक्रम दीसे । चोखाळत ॥ २३३ ॥

कर्माधारे तरि राहाटिजे । परि कर्मफळ न भोगिजे ।
जैसा मांत्रज्ञु न वाधिजे । भूतवाधा ॥ २३४ ॥

तियापरीं जे बुद्धि । आपु जालेयां निरवधी ।
हा असता चि उपाधि । कळूं न शके ॥ २३५ ॥

जेथ न संचरे पाप । जें सूक्ष्म अति निष्कंप ।
गुणन्त्रयादि लेप । जेथ नाहीं ॥ २३६ ॥

अर्जुना जें पुण्यवळें । जरि अल्प चि हवड़े प्रकाशे ।
तरि अशेष हें नाशे । संसारभय ॥ २३७ ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा द्यनन्ताश्च बुद्ध्योऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

हे अर्जुना ! ज्या बुद्धीने सत्याचा निश्चय होतो ती बुद्धि एकच आहे, जे
अनिश्चित आहेत, त्यांना मात्र नाना भेदांनीं युक्त अशा अनेक बुद्धि असतात.

अर्जुना, पुरुष बुद्धियोगाला प्राप्त झाला असतां
त्याला कर्मबंधाची मुळींच बाधा होत नाही.

न, इह, अभिक्रम, नाशः अस्ति, प्रत्यवायः, न, विद्यते,
स्वल्पम्, अपि, अर्थ, धर्मर्थ्य, त्रायते, महत्, भयात्

या निष्काम कर्मयोगांत, आरंभ केलेल्या कर्माचा नाश होत नाहीं, व त्याला अडचण
किंवा संकट येत नाहीं, हा थोडका जरी अनुष्ठीला, तरी तो महाभयापासून मुक्तता करतो.

ज्याप्रमाणे वज्रासारखें चिलखत अंगांत घातले असतां
शस्त्रांची वृष्टी सहन करतां येते, व हटकून जय प्राप्त होतो.

त्याप्रमाणे इहलोकिंचे सुख नाहींसे न होता मोक्ष अंतरत नाहीं. त्याच्या
अनुष्ठानानें ऐहिक भोगांचा नाश होतच नाहीं, पण मोक्षाचीहि प्राप्ति होते.

कर्माच्या आधाराने वागणूक ठेवावी, परंतु त्या कर्मापासून होणाऱ्या
फलाची इच्छा धरूं नये; ज्याप्रमाणे मांत्रिकाला भुताची बाधा होत नाही
तसाच हा बुद्धियोग पूर्णपणे साधला म्हणजे हा उपाधींत
असूनही उपाधी त्याला बाधा करूं शकत नाही.

या सद्बुद्धीचे ठिकाणी पुण्यपापाचा प्रवेश होत नाही. ही सद्बुद्धी सूक्ष्म
असून अत्यंत निश्चल असते, व जिला रजतमादि गुणांचा विटाल नसतो.

अर्जुना ! पूर्वपुण्याने हीच सुबुद्धी थोडीशी जरी हवदयात
प्रगट झाली तरी निःशेष संसारभयाचा संपूर्ण नाश होतो.

व्यवसायात्मिका, बुद्धः, एका, इह, कुरुनन्दन,
बहुशाखाः, हि, अनन्ताः, च, बुद्ध्यः, अव्यवसायिनाम्

जैसी दीपकलिका धाकुटी । परि बहुता तेजाते प्रकटी ।
तैसी सुद्धुद्धि हे थेकुटी । ह्याणों नये ॥ २३८ ॥

पार्था वहुतीं परीं । अपेक्षिजे सदा सुरीं ।
जे दुर्लभ चराचरीं । सद्ग्रासना ॥ २३९ ॥

जैसा न जोडे परिसु । आणिकासारिखा बहुवसु ।
कां अमृताचा लेसु । दैवे पाविजे ॥ २४० ॥

तैसी दुर्लभ हे बुद्धि । जिये परमात्मा चि अवधि ।
जैसा गंगेसि कां उदधि । निरंतर ॥ २४१ ॥

तैसा ईश्वर वांचूनि काहीं । जिये आणिकि लाणि नाहिं ।
तेथ एकी चि बुद्धि पाहीं । अर्जुना जगी ॥ २४२ ॥

एरि ते दुर्मति । जे बहुथा असे विकरति ।
जेथ निरंतर रमति । अविवेकिये ॥ २४३ ॥

ह्याणोनि तेया पार्था । स्वर्गसंसारीं आस्था ।
आत्मसुख सर्वथा । दृष्ट नाहीं ॥ २४४ ॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपर्शितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२ ॥

ते विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्ग मिळावा हाच ज्यांचा हेतु असे पुरुष जन्म व कर्म हीं फले
देणाऱ्या व जींत पुष्कल कर्म सांगितलीं आहेत अशा या दिखाऊ शोभायुक्त अशी चाणी बोलणारे.

घेदाधारे घोलति । केवळ कर्म प्रतिष्ठिति ।
परि कर्मफलीं आसक्ति । दाउनियां ॥ २४५ ॥

ह्याणति संसारीं जन्मिजे । यज्ञादि यजन कीजे ।
मग स्वर्गसुख भोगिजे । मनोहर ॥ २४६ ॥

ज्याप्रमाणे दिव्याची ज्योती लहान असली तरी बराच प्रकाश देते. त्याप्रमाणेच ही सद्धुद्धि आत्मप्रकाश देणारी असल्यामुळे अल्प म्हणता येत नाही. अर्जुना, चिचार करण्यांत पटाईत असलेले लोक या बुद्धीची पुष्कल प्रकारे इच्छा करतात; सर्व सृष्टीत पाहशील तर ही बुद्धी दुर्मिळच आहे.

ज्याप्रमाणे इतर दगडाप्रमाणे कोठेही परीस सांपडणे शक्य नाही किंवा लेशमात्र अमृत प्राप्त होण्यास देखील दैवयोगच लागतो, त्याचप्रमाणे परमात्मा हाच जिचे अंतिम ध्येय आहे ती सद्धुद्धि दुर्लभ आहे. जसा नदीचा ओघ व रोंख नेहमीं समुद्राकडे असतो, त्याप्रमाणे, अर्जुना, जिला ईश्वरप्राप्तीवांचून दुसरी कांहीं प्राप्ती नाही, अशी जगतामध्ये एकच बुद्धी आहे.

या सुधुद्धि वेगळ्या ज्या दुसर्या बुद्धी त्या दुर्बुद्धी समजाव्या. त्यानां विकाराची घाडा होते व अविवेकी जन त्या बुद्धींत सतत रममाण होतात, म्हणून त्या लोकांना स्वर्ग. संसार व नरक या अवस्था प्राप्त होतात; आणि आत्मसुखाचे नुसते दर्शनही घडत नाहीं.

याम्, इमाम्, पुष्पिताम्, वाचम्, प्रवदन्ति, अविपश्चितः,
वेदवादरताः, पार्थ, न, अन्यत्, अस्ति, इति, वादिनः:

ते घेदवचनांचीं प्रमाणे देऊन घोलतात, केवळ कर्ममार्गाचे श्रेष्ठत्व सिध करतात, पण त्यांना अभिप्रेत असलेले कर्म म्हणजे फलदायी जेकडे असते ते. ते म्हणतात, मनुष्यजन्म प्राप्त झाला आहे, तर आता यज्ञ करावे, कर्मकांड आचरावे म्हणजे स्वर्ग मिळेल, मग अल्हाददायक असे स्वर्गसुख भोगावे.

एथ हें वांचूनि काहीं । आणिक सर्वथा सुलभ नाहीं ।
ऐसे अर्जुना बोलति पाहीं । दुर्बुद्धि ते ॥ २४७ ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्चर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥

ते विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्ग मिळावा हाच ज्यांचा हेतू असे पुरुष जन्म व कर्म हीं फले
देणाऱ्या व जींत पुष्कल कर्म सांगितलीं आहेत जी जन्मरूप कर्मफल देणारी अशी वाणी बोलणारे

भोगैश्चर्यप्रसक्तानां तयापहतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धीः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥

त्या विषय व ऐश्वर्य यांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेल्या आणि त्या वाणीच्या योगानें ज्यांची
वियेकबुद्धी झांकलेली आहे अशा त्या पुरुषांच्या चित्तात आत्मतत्त्वविषयक बुद्धी असत नाहीं.

देखै मना अभिभूत । होउनि कर्म आचरत ।
केवळ भोगीं चित्त । देउनियां ॥ २४८ ॥

क्रियाविशेषे बहुतें । न लोपीति विधितें ।
निपुण होउन धर्मातें । अनुष्टिति ॥ २४९ ॥

परि एक चि कूड करीति । जे स्वर्गकामु मनीं धरिति ।
यज्ञपुरुष चूकति । भोक्ता जो ॥ २५० ॥

जैसा कापुराचा राशि कीजे । मग अग्नि लाउनि जाळिजे ।
कां मिष्टांनीं संचरिजे । काळकूट ॥ २५१ ॥

देखै अमृतकुंभु जोडला । तो पायें हाणोनि उलंडिला ।
तैसा नाशीति धर्मु निफनला । हेतुकपणे ॥ २५२ ॥

सायासें पुण्य आर्जिजे । मग संसारु कां अपेक्षिजे ।
परि नेणति ते काइ कीजे । अप्राप्त देखै ॥ २५३ ॥

या जन्मात उत्तम सुख काय ते एवढेच, याशिवाय आणखी सुख
कशातही नाही असे ते अल्प विचारांचे लोक प्रतिपादन करतात.

कामात्मानः, स्वर्गपरा:, जन्मकर्मफलप्रदाम्,
क्रियाविशेष, बहुलाम्, भोगे, एश्वर्य, गतिम्, प्रति

ते विषयभोगांविषयीं तत्पर व स्वर्ग मिळावा हाच ज्यांचा हेतू असे पुरुष जन्म व कर्म हीं फले
देणाऱ्या व जींत पुष्कल कर्म सांगितलीं आहेत जी जन्मरूप कर्मफल देणारी अशी वाणी बोलणारे

भोग, एश्वर्य, प्रसक्तानाम्, तया, अपहतचेतसाम्,
व्यवसायात्मिका, बुद्धीः, समाधौ, न, विधीयते

त्या विषय व ऐश्वर्य यांच्या ठिकाणीं आसक्त झालेल्या आणि त्या वाणीच्या योगानें ज्यांची
वियेकबुद्धी झांकलेली आहे अशा त्या पुरुषांच्या चित्तात आत्मतत्त्वविषयक बुद्धी असत नाहीं.

पहा, केवळ सुखोपभोगाकडे नजर देऊन व फलाशेने
व्याप्त होऊन ते दुर्बुद्धीचे लोक कर्म आचरितात.

ते स्वर्गसुख मिळावे म्हणून यत्किंचित विधीचा लोप न होऊ
देता निष्णात होऊन अगदीं दक्षतेने ते धर्माचरण करतात.

परंतु, अर्जुना, ते एक गोष्ट फार वाईट करतात. ती ही कीं, ते मनामध्ये
स्वर्गच्छा धारण करतात, आणि यज्ञभोक्ता जो परमात्मा आहे त्याला विसरतात.

जशी कापुराची रास करावी आणि मग तिला आग लाघून घावी,
किंवा मिष्टांनीं तयार करून त्यांत काळकूट विष मिसळावे !

किंवा दैवयोगानें मिळालेल्या अमृताचा कुंभ पायाने पालथा करावा, त्याप्रमाणे
फलाचा अभिलाष धरून ते हातून घडलेला धर्म विनाकारण फुकट घालवितात.

असे पहा कीं, मोठ्या श्रमानें पुण्य संपादन करून मग संसाराची इच्छा का
करावी ? पण काय करावे ? या अज्ञानी लोकांना हे हिताहित कळतच नाही !

जैसी रांघवणि रसोय नीकी । करूनियां मोले वीकी ।
तैसा भोगासाठीं अविचेकी । धाडिति धर्मु ॥ २५४ ॥

द्व्याणौनि हे पार्था । दुर्बुद्धि देख सर्वथा ।
तेयां घेदवादरतां । मर्नी घ्ये ॥ २५५ ॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ! ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेप आत्मवान् ॥ ४५ ॥

हे अर्जुना, वेद त्रिगुणांचे प्रतिपादन करणारे आहेत; तू त्रिगुणातीत, द्वंद्रहित,
नित्य सत्त्वगुणसंपन्न, योगक्षेमाची काळजी न करणारा आणि आत्मनिष्ठ हो.

तिहीं गुणीं आवृत । हे वेद जाणै निप्रांत ।
द्व्याणौनि उपनिषदादि समस्त । सात्त्विक ते ॥ २५६ ॥

एर रजतमात्मक । जेथ निरूपिजे कर्मादिक ।
जें केवळ स्वर्गसूचक । धनुर्दुरा ॥ २५७ ॥

द्व्याणौनि तूं जाण । हे सुखदुःखासी चि कारण ।
एथ झनें अंतङ्करण । रिंगों देंसि ॥ २५८ ॥

तूं गुणत्रयातें अक्षेरीं । मीं माझें हें न करीं ।
एक आत्मसुख आंतरीं । घिसंभ ना ॥ २५९ ॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु घेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

सर्वत्र पाणीच पाणी जरी झालें, तरी आपणांस जेवढी तहान असेल तेवढेच पाणी घ्यावें, त्याप्रमाणे
संपूर्ण घेदांचा नीट विचार करून, ज्ञानी, आपणांस अपेक्षित जे शाश्वत, त्याचेच ग्रहण करतात.

जहें घें बहुत घोलिले । घिविध भेद सूचिले ।
तर्ही आपण हित आपुले । तें चि घेपे ॥ २६० ॥

जसा उत्तम पाक करून रस्याल अन्न संपादनावें, आणि मग त्याचें मोल करून
तें विकून टाकावें, त्याप्रमाणे अविचारी लोक हे सुखोपभोगासाठीं धर्म गमावितात.
म्हणून अर्जुना ! घेदाचा कर्मपर अर्थ लावणारे जे पुरुष असतात त्या
लोकांच्या मनांत पूर्णपणे ही दुर्बुद्धी घास करीत असते, हें लक्षात ठेव.

त्रैगुण्यविषयाः, वेदाः, निस्त्रैगुण्यः, भव, अर्जुन,
निर्द्वन्द्वः, नित्यसत्त्वस्थः, निर्योगक्षेपः, आत्मवान्

घेद हे सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनी आवृत आहेत हे तूं नक्की
ओळख. म्हणून सर्व उपनिषदें ह्यांची सत्त्वगुणामध्ये गणना केली जाते.
धनुर्धरा, बाकीच्यामध्ये कर्म, उपासना इत्यादिकांचे निरूपण केलेले आहे,
ते सर्व रज व तम ह्या गुणांनी युक्त असून केवळ स्वर्गसूचकच आहेत.
म्हणून हे केवळ सुखदुःखाला कारण होणारे आहेत, असें
तूं लक्षांत ठेव व तेथे आपले अंतङ्करण जाऊ देऊ नकोस.
तू तिन्ही गुणांच्या पलीकडे मन ठेव. "मी व माझे" या धारणा धरू
नकोस. अंतङ्करणांत फक्त एका आत्मसुखाचा विसर पडू देऊ नकोस.

यावान्, अर्थः, उदपाने, सर्वतः, सम्प्लुतोदके,
तावान्, सर्वेषु, घेदेषु, ब्राह्मणस्य, विजानतः

अरे, जरी घेदांनीं अनेक विषयांचे विवरण केले, अनेक भेदांचा
विस्तार केला, तरी आपण आपल्या हिताचे आहे तेवढेच घ्यावे.

जैसे प्रकटलेयां गमस्ती । अशोष ही मार्ग दीसति ।
तरि तेतुके ही काइ चालिजति । सांवैं मज ॥ २६१ ॥

कां उदकमय सकळ । जर्हीं जालें असे महीतळ ।
तर्हीं आपण घेपे केवळ । आर्ति चि जोगें ॥ २६२ ॥

तैसें ज्ञानिये जे होतिं । ते वेदार्थांते विचारिति ।
मग अपेक्षीत स्वीकरीति । ससार जें ॥ २६३ ॥

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सद्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥

तुला केवळ कर्मे करण्याचाच अधिकार आहे. फलाचा अधिकारी कर्थींही होऊं नको, व कर्माच्या
फलाची इच्छा देखील धारण करूं नको, आणि कर्म करण्याविषयींही तूं आग्रह धरूं नको.

द्वाणौनि आइकै पार्था । इया चि परीं पल्हातां ।
तुज उचित होये आतां । स्वकर्म हैं ॥ २६४ ॥

आहीं समस्त ही विचारिले । तंव ऐसे चि हैं मना आले ।
जें न सांडिजे तुआं आपुले । विहित कर्म ॥ २६५ ॥

परि कर्मफलीं आशा न करावी । आणि कुकर्मी संगति न व्हावी ।
हे सक्तिया चि आचरावी । हेतूचिण ॥ २६६ ॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सद्गु त्यक्त्वा धनज्जय ! ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

हे धनंजया, असकती सोडून, व कर्म सिद्ध होयो किंवा निष्फल होयो दोन्ही सारखीच मानून,
योगस्थ होत्याता कर्मे कर; असा जो मनाचा समतोलपणा त्यालाच योग म्हणतात.

तूं योगयुक्त होउनि । फळचा संगु सांडुनि ।
मग अर्जुना चित्त देउनि । करि कर्मे ॥ २६७ ॥

ज्याप्रमाणे सूर्योदय होतांच सगळे रस्ते दिसूं लागतात, पण
प्रकाशित ज्ञालेल्या सर्वच मार्गाने आपण जातो काय ? सांग बरे !

किंवा पृथ्वीच्या पाठीवर वाटेल तेवढं जरी पाणी
असले, तरी त्यांतून आपण आपल्या गरजेपुरतेंच घेतों.

त्याप्रमाणे ज्ञानी जे आहेत, ते वेदार्थाचा विचार करतात;
मग त्यात शाश्वत व जें इष्ट आहे त्याचेंच ग्रहण करतात.

कर्मणि, एव, अधिकारः, ते, मा, फलेषु, कदाचन,
मा, कर्मफल, हेतुः, भूः, मा, ते, सद्गु, अस्तु, कर्मणि

म्हणून पार्था, ऐक. ह्या सर्व गोष्टीचा विचार करून पहातां या
युद्धप्रसंगात तुला स्यतःचे जे नियत कर्म आहे तेच करणे योग्य आहे,
आम्हीं सर्व गोष्टींचा विचार करून पाहिला, तों आमचे
मनाय असें आलें कीं, तूं आपले कर्तव्यकर्म सोडूं नये.
पण कर्मफलाची इच्छा न ठेवतां, आणि निषिद्ध कर्माचा
अंगिकार न करता निष्काम मनाने तूं ही स्वर्धमंक्रिया आचरावीस.

योगस्थः, कुरु, कर्माणि, सद्गम्, त्यक्त्वा, धनंजय
सिद्ध्यसिद्ध्योः, समः, भूत्वा, समत्वम्, योगः, उच्यते

अर्जुना, तूं निष्काम कर्मयोगाने युक्त होऊन कर्मफलाचा
अभिलाष टाकून मग मन लाघून विहित कर्मे करावीस.

परि आदरिले कर्म दैवे । जहीं समाप्तिते न पवे ।
तज्जी विशेषे तेथ न तोषावे । हें इं नको ॥ २६८ ॥

कां निमित्ते कारणे एके । तें सिद्धी न वचत ठाके ।
तज्जीं तेथिचेन अपरितोषे । क्षोभावे ना ॥ २६९ ॥

आचरतां सिद्धी गेले । तरि काजा चि कीर आले ।
परि ठेलेया हीं सगुण जाले । ऐसें चि मनी ॥ २७० ॥

देखै जेतुलाले कर्म निफजे । तेतुलाले आदिपुरुषीं जरि अर्पिजे ।
तरि परिपूर्ण तें साहाजे । जाले जाणे ॥ २७१ ॥

आगा संतांसंतीं कर्मी । जें सरिसेपण मनोधर्मी ।
हे चि योगस्थिति उत्तमी । प्रसंसिजे ॥ २७२ ॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्वनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणः फलहेतवः ॥ ४९ ॥

अर्जुना, ईश्वराला अर्पण करण्याच्या हेतूने केलेल्या कर्मपिक्षां फलाच्या हेतूने केलेले कर्म फार
कमी योग्यतेचे आहे. तेव्हां तूं बुधीला शरण जा. कर्माच्या फलाची इच्छा करणारे अति दीन होत.

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तथ्याद्योगाय युज्यस्य योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

साम्य बुधीने जो युक्त झाला तो पाप आणि पुण्य या दोहोपासून या लोकीं अलिप्त
राहतो. म्हणून योगाचा आश्रय कर. योग म्हणजे कर्मातील कौशल्य होय.

अर्जुना समत्व चित्ताचें । तें सार जाण योगाचें ।
जेथ मना आणि बुद्धिचें । ऐक्य आथि ॥ २७३ ॥

तो बुद्धियोगु विवरितां । बहुवे पाडे पार्था ।
दीसे हा आरौता । कर्मभागु ॥ २७४ ॥

सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी

मात्र आरंभिलेले कर्म दैवयोगाने जरी नीटपणे शेवटास्य
गेले, तरी त्यांत विशेष संतोष मानावा, हेही नको.
किंचा काही कारणामुळे ते कर्म सिध्दीस न जाता अपूर्ण
राहिले तर त्यामुळे त्याच्या असंतोषाने मन क्षुष्य होऊ देऊ नको.
आणि कर्म केलेले ते पूर्ण झाले, यथासांग सिध्दीस गेले तर ठीकच
आहे, पण जरी अपुरे राहिले, तरी तें सफल झाले, असेंच समज.
अर्जुना ! पहा, जगडे काही आपल्याकडून कर्म होते तेव्हेही परमेश्वराला
समर्पण करावे. तर तें सहजच परिपूर्ण झाले, असे समज.
हें पहा, पूर्ण आणि अपूर्ण कर्माविषयीं हा जो मनाचा समतोलपणा आहे,
तीच योग स्थिती होय व श्रेष्ठ ज्ञानी लोक त्याच स्थितीची प्रशंसा करतात.

दूरेण, हि, अवरम्, कर्म, बुद्धियोगात्, धनंजय,
बुद्धौ, शरणम्, अन्विच्छ, कृपणाः, फलहेतवः

बुद्धियुक्तः, जहाती, इह, उभे, सुकृतदुष्कृते,
तथ्यात्, योगाय, युज्यस्य, योगः, कर्मसु, कौशलम्

अर्जुना, ज्या ठिकाणी मन आणि बुधी ह्यांचे ऐक्य आहे, त्याच
ठिकाणी चित्ताची समता राहते, आणि तेच योगाचे सार आहे.

अर्जुना, त्या बुद्धियोगाचा विचार करूं लागले, म्हणजें हें सहेतुक
व सकाम कर्म करणे फारच कमी प्रतीचे आहे असे दिसते.

परि ते चि कर्म आचरिजे । तरी चि हा योगु पाविजे ।
जे कर्मशेष साहाजे । योगस्थित ॥ २७५ ॥

द्वौनैनि बुद्धियोगु सधरु । तेथ अर्जुना होइ थीरु ।
मने करी अक्केरु । फलहेतुचा ॥ २७६ ॥

द्वौनैनि जे बुद्धियोगे योजले । ते चि पारंगत जाले ।
एहीं उभयवंधीं सांडिले । पापपुण्यी ॥ २७७ ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

बुद्धियुक्त झालेले झानी पुरुष कर्मापासून उत्पन्न होणारे फल टाकून देऊन
जन्म मरणा पासून सुटतात आणि निरामय अशा मोक्षपदाप्रत जातात.

ते कर्मी तरि वर्तीत । परि कर्मवंधा नाकळति ।
आणि यातायात लोपति । अर्जुना तेयां ॥ २७८ ॥

मग निरामयभरित । पावति पद अच्युत ।
ते बुद्धियोगयुक्त । धनुर्ढरा २७९ ॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तायि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥

जेव्हां तुझी बुद्धी मोहाच्या गढूल आवरणातून पार पडेल तेव्हां जे ऐकिले
असेल ते, आणि जे काय ऐकावयाचे असेल ते, या दोघांचाही तुला वीट येईल.

तूं ऐसा तैं होंसी । जै मोहातै येया सांडिसी ।
आणि वैराग्य मानसी । संचरैल ॥ २८० ॥

मग निष्कळंक गहन । उपजैल देखै झान ।
तेणे निचाड हाईल मन । आपैये तूऱ्हे ॥ २८१ ॥

परंतु त्या कर्माचेच आचरण केले, म्हणजे हा बुद्धियोग साध्य होतो; कारण अशा निष्काम रीतीने कर्म सिद्धीय जाणे म्हणजेच योगस्थिति संपादन झाली, असे होते;

म्हणून नुसते कर्म करण्यापेक्षा बुद्धियोगस्थ राहून कर्म करणे श्रेष्ठ असल्यामुळे तेथे तूं स्थिर हो आणि मनाने फलवासनेचा त्याग कर.

जे बुद्धियोगाचा आश्रय करतात, तेच संसारसागराच्या पलीकडे जातात; त्यांना पापाचे व पुण्याचे असे दोन्ही बंध शिवत नाहीत.

कर्मजम्, बुद्धियुक्ताः, हि, फलम्, त्यक्त्वा, मनीषिणः,
जन्मबन्ध, विनिर्मुक्ताः, पदम्, गच्छन्ति, अनामयम्

अर्जुना, त्यांनी जरी कर्म केली, तरी ते कर्माच्या फलांची इच्छा धरीत नाहीत; म्हणून त्यांच्या जन्ममरणाच्या येरझारा त्यांना स्पर्शत नाहीत.

मग अर्जुना, ते बुद्धियोगाचे आचरण करणारे लोक, चैतन्याने ओसंडणारे आणि अठळ अशा अच्युतपदाला, ब्रह्मपदाला पोहोचतात.

यदा, ते, मोह, कलिलम्, बुद्धिः, व्यतितरिष्यति,
तदा, गन्तायि, निर्वेदम्, श्रोतव्यस्य, श्रुतस्य, च

अर्जुना, ज्यावेलेला हा मोह तूं टाळशील आणि तुझ्या मनांत वैराग्याचा संचार होईल, त्या वेळी तूं असा बुद्धियोगी होशील.

मग त्या वैराग्याने अत्यंत शुद्ध व तर्कातीत असे आत्मज्ञान तुला प्राप्त होईल व त्या योगाने तुझ्हे मन यहजच निरिच्छ होईल.

तेथ आणिक कांहीं जाणावे । कां मागिलाते स्मरावे ।
हैं अर्जुना आघवे । पारुखैल ॥ २८२ ॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचल बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

वेदांतील नानाप्रकारची वाक्ये श्रवण करून घोटाळ्यांत पडलेली तुळी बुद्धि निश्चल
होऊन समाधिसुखाच्या ठिकाणी स्थिर होईल, तेव्हां तुला संपूर्ण योगस्थिति प्राप्त होईल.

इंद्रियांचिया संगती । जो प्रसरु होंतुये मती ।
ते स्थिर होईल माघौती । आत्मरूपी ॥ २८३ ॥

समाधिसुखीं केवळ । जैं बुद्धि हाईल निश्चल ।
तैं पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ २८४ ॥

अर्जुन उवाच - स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमायीत व्रजेत किम् ॥ ५४ ॥

अर्जुन म्हणाला, हे कृष्णा, समाधिसुख अखंड भोगणारा असा जो स्थितप्रज्ञ तो कोणत्या
लक्षणांनीं ओळखावा ? स्थितप्रज्ञ काय घोलतो, कसा राहतो व कसा चालतो ?

तेथ अर्जुनु द्वाणे देवा । हा चि अभिप्राणँ अघवा ।
मी पूऱैन आतां सांघावा । कृपानिधि ॥ २८५ ॥

मग अच्युत द्वाणे सुखे । जैं किरीटी तुज नीके ।
तें पूऱ पां उन्मेखे । मनाचेनि ॥ २८६ ॥

एया घोला पार्थे । द्वाणितले सांघा कृष्णाते ।
काइ द्वाणिजे स्थितप्रज्ञाते । ३०ळखों केवि ॥ २८७ ॥

आणि स्थिरबुद्धि द्वाणिजे । तो कैसां चिन्हि जाणिजे ।
जो समाधिसुख भुंजे । अखंडितु ॥ २८८ ॥

अशी तुळ्या मनाची स्थिति ज्ञाल्यावर मग आणखी जाणावे
किंवा मागले विसरावे, अशी अभिलाषाच तुला राहणार नाही.

श्रुति, विप्रतिपन्ना, ते, यदा, स्थास्यति, निश्चला,
समाधौ, अचल, बुद्धिः, तदा, योगम्, अवाप्स्यसि

इंद्रियांच्या संगतीने जी बुद्धि चंचल होते, ती पुन्हा
आपल्या आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी स्थिर होते.
मग केवळ समाधीच्या सुखांत ज्या घेलेला बुद्धी स्थिर
होईल, तेव्हांच तुला खरी योगावस्था प्राप्त होईल.

स्थितप्रज्ञस्य, का, भाषा, समाधिस्थस्य, केशव,
स्थितधीः, किम्, प्रभाषेत, किम्, अयीत, व्रजेत, किम्

श्रीकृष्णांचे भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला, देवा, याच यर्व विषयासंबंधे
मी आतां कांहीं विचारणार आहें, तरी कृपा करून मला उतर घावे.
मग श्रीकृष्ण म्हणतात, अर्जुना, तुला जैं योग्य
घाटेल, तें तूं अगदीं खुशाल मोकळ्या मनाने विचार.
हें कृष्णावचन ऐकून अर्जुन म्हणावे ? व त्यांला ओळखावे कसे, सांग वरे ?
ज्याला स्थिरबुद्धी म्हणतात, व जो निरंतर समाधिसुख
भोगतो, तो कोणत्या चिन्हावरून तसा ओळखता येतो ?

तो कवणी स्थिती असे । कैसेनि रूपीं विलसे ।
देवा सांघारे हें ऐसे । । लक्ष्मीपती ॥ २८९ ॥

श्रीभगवानुवाच - प्रजहाति यदा कामान्स्वर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

तंव परब्रह्मअवतरणु । षड्गुणाधिकरणु ।
तो काइ तेथ नारायणु । घोलत असे ॥ २९० ॥

द्वाणे अर्जुना तरि परियसै । हा अभिलाषु प्रौढु मानसीं ।
जो अंतराऽँ स्वसुखेसीं । करीत असे ॥ २९१ ॥

सर्वदा नित्यतृप्त । तें तरि अंतष्करण भरित ।
परि विषयांमाङ्गि पतीत । जेणे संगे कीजे ॥ २९२ ॥

तो कामु सर्वथा जाये । आत्मतोषीं मने राहे ।
तो चि स्थितप्रज्ञ होये । पुरुषु जाणे ॥ २९३ ॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्यृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

नाना दुखीं प्राप्तीं । जेया उद्गेगु नाहिं चित्ति ।
आणि सुखाचिया आर्ती । आडचिजेना ॥ २९४ ॥

अर्जुना तेयाचां ठांड । कामक्रोध साहाजे नाहिं ।
आणि भयातें नेणे कहीं । परिपूर्ण तो ॥ २९५ ॥

तो कोणत्या लक्षणांनी ओळखावा ? तो काणत्या स्थितीत असतो ?
व कोणत्या रूपानें वर्तन करतो हें कृपा करून मला सांगा.

प्रजहाति, यदा, कामान्, सर्वान्, पार्थ, मनः गतान्
आत्मनि, एव, आत्मना, तुष्टः, स्थितप्रज्ञः, तदा, उच्यते

श्रीकृष्ण म्हणाले :- हे अर्जुना, जेव्हां मनात असलेल्या सर्व वासना अगदीं निःशेष टाकून
आत्मसमाधानानें स्वस्वरूपाच्या ठिकाणीं संतुष्ट होतो, तेव्हां त्या पुरुषाला स्थितप्रज्ञ म्हणातात.

हे अर्जुनाचे म्हणणे ऐकून मग परब्रह्माचा अवतार व
परब्रह्मावतार असे भगवान् श्रीकृष्ण काय घोलता झाला ते ऐक.

श्रीकृष्ण म्हणाला, अर्जुना, ऐक, आपल्या अंतःकरणात विषयाचे सुख
भोगण्याची जी दृढ इच्छा असते, ती आत्मसुखाला विघ्न आणते.

जो सर्वदा तृप्त असून ज्याचें अंतःकरण आत्मज्ञानानें
भरलेले आहे, त्यालाही जिच्या यंगतीनें पतित क्वाचे लागते,

त्या कामाची ज्याच्या मनांतून पूर्ण निघृती होऊन ज्याचें मन आत्मसंतोषा
मध्ये विलीन होऊन राहतें, त्याला तूं स्थितप्रज्ञ म्हणून ओळखावा.

दुःखेषु, अनुद्विग्नमनाः, सुखेषु, विगतस्यृहः,
वीत, राग, भय, क्रोधः, स्थितधीः, मुनिः उच्यते

दुःखात ज्याच्या मनाला खेद होत नाही, सुखाचे ठायी ज्याची आसक्ती नाही,
आणि प्रीती, भय व क्रोध हीं ज्यचीं सुटली, त्याला स्थितप्रज्ञ मुनी म्हणातात.

अर्जुना ! नाना प्रकारची दुःखे प्राप्त झाली असता ज्याच्या मनात खिन्नता
उत्पन्न होत नाही आणि सुखाच्या हव्यासाने जो कधी गुंतून पडत नाही,

अर्जुना, त्याच्या ठिकाणी स्वभावतःच कामक्रोध नसतात
आणि त्याला भयाचें नांव देखील माहीत नसते.

ऐसा जो निरवधी । तो जाणा पां स्थिरबुद्धि ।
तो मुनि उपाधि- । भेदहीनु ॥ २९६ ॥

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

सर्व गोष्टींत ज्याचे मन निःसंग झाले, आणि शुभ आणि अशुभ प्राप्त झालें असतांही
ज्याला आनंद किंवा विषाद होत नाहीं. त्याचीच बुद्धि स्थिर झालीं असें समजावे.

जो खर्वदा सदा सरिस्या । परिपूर्ण कां चंद्रु जैसा ।
अधमोत्तम प्रकाशा- । माझी न क्षणे ॥ २९७ ॥

ऐसी अविक्षिन्न समता । भूतमांत्रीं सदयता ।
आणि पालटु नाहीं चित्ता । कव्हणीं काळीं ॥ २९८ ॥

गोमटे काहिं पावे । तरि संतोषे तेणे नाभिभवे ।
जो ३०५खटेनि नांगवे । विषादासि ॥ २९९ ॥

ऐसा हर्षशोकरहितु । जो आत्मबोधे भरितु ।
तो जाण पां प्रज्ञायुक्तु । धनुर्द्वरा ॥ ३०० ॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

कासव आपले अवयव ज्याप्रमाणे सर्व बाजूर्नीं आंखदून घेते त्याप्रमाणे पुरुष इंद्रियांच्या
विषयांपासून इंद्रिये आंघरून धरतो तेव्हां त्याची बुद्धी स्थिर झाली असे मानावे.

देखैं कूर्माचिया परी । उवाइला अवयव पसरी ।
ना तरि इळावसें आवरी । आपणपां चि ॥ ३०१ ॥

तैस्य इंद्रिये आपैतीं होंति । जेयाचे त्वाणिये करिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणै स्थिति । पातली असे ॥ ३०२ ॥

असा जो अमर्याद आहे व जो उपाधी सोडून
भेदरहित झालेला तो स्थिरबुद्धी होय असे समज.

यः सर्वत्र, अनभिस्नेहः, तत्, तत्, प्राप्य, शुभाशुभम्,
न, अभिनन्दति, न, द्वेष्टि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता

परिपूर्ण चंद्र आपला प्रकाश देतांना हा उत्तम, हा अधम, असे
ज्याप्रमाणे म्हणत नाहीं, त्याप्रमाणे सर्व भूतमात्रांशी जो सारखा वागतो.
त्याप्रमाणेच याची समवृत्ती भेदरहित असते, व भूतमात्राविषयीं सदयता
असते, व अशा प्रकारचे असलेले ज्यांचे चित्त कधीच विषम होत नाही.
कांहीं चांगले प्राप्त झाहें तरी त्याच्या संतोषाने ज्यांला गर्व होत नाहीं,
नाहीं व वाईट गोष्ट झाल्यामुळे जो खिन्नतेच्या तावडीत सापडत नाही;
असा जो हर्षशोकरहित असून नेहमीं आत्मविचारांत निमग्न
असतो, तो मनुष्य प्रज्ञायुक्त, किंवा स्थितप्रज्ञ होय असे तू जाण.

यदा, संहरते, च, अयम्, कूर्मः, अनान्ती, इव, सर्वशः,
इन्द्रियाणी, इन्द्रियार्थेभ्यः, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता

कासव मनात आले कीं मान व चारी पाय त्याच्या कवचाखालून
बाहेर काढते व घाटेल तेव्हां आपले आपणच आंत ओढून घेते.
त्याप्रमाणेच इंद्रिये ज्याला वश असतात आणि तो जें म्हणेल तेंच
करतात, त्याची बुद्धी स्थितप्रज्ञावस्थेला पोंचली, हें तूं पक्के समज.

विषया विनिवर्तने निराहारस्य देहिनः ।
रस्यर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

विषयाः, विनिवर्तने, निराहारस्य, देहिनः,
रस्यर्जम्, रसः, अपि, अस्य, परम्, दृष्ट्वा, निवर्तते

निराहारी पुरुषाचे विषय सुटले, तरी रस म्हणजे गोडी सुटत नाही.
पण परब्रह्माचा अनुभव आल्यावर विषयांची गोडी देखील नाहींशी होते.

आतां अर्जुना आणिक हि एक । सांघैन आईकै कवतीक ।
जें विषयांते साधक । त्यजीति नियमे ॥ ३०३ ॥

श्रोत्रादि इंद्रिये धरिति । परि रसनेसि नियमु न करिति ।
तेथ सहस्रधा कवल्लिजति । विषइ इहीं ॥ ३०४ ॥

जैसी चरिचरि पालवी खुडिजे । आणि मूळीं उदक घालिजे ।
तरि कैसेनि नाशु निफजे । घृक्षा तेया ॥ ३०५ ॥

तो उदकाचेन बळें अधिकें । जैसा आडवेन आंगे फांके ।
तैसा मानसीं विचषो पोखे । रसद्वारे ॥ ३०६ ॥

एरा इंद्रिया विखो तूटे । तैसा नियमू नैये रसु हठे ।
जें जीवित हें न घटे । एण्ठेविण ॥ ३०७ ॥

मग अर्जुना स्वभावे । हा ही नियमाते पावे ।
जैं परब्रह्म अनुभवे । होउनि जाइजे ॥ ३०८ ॥

तैं शरीरभाव नाशति । इंद्रिये विषय विसरती ।
जैं सोहंभावप्रतीती । प्रकट होये ॥ ३०९ ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपर्श्यतः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसमं मनः ॥ ६० ॥

आतां, अर्जुना, तुला आणखी एक कौतुकाची गोष्ट सांगतों, ती ही, कीं, या
योगाचें साधन करणारे पुरुष इंद्रिये अंतर्मुख करतात व त्यांचे विषय टाळतात.

श्रोत्रादि इंद्रियांचे आकलन करतात, परतु जिक्केचा निग्रह करीत
नाहींत, ते हजारो प्रकारांनी इंद्रियांच्या विषयांकडून घेरले जातात.

झाडाची पालवी चरवर खुडून टाकावी, पण त्याच्या
मुळाशीं पाणी घातलें, तर त्या घृक्षाचा नाश होईल ?

तें झाड पाण्याच्या जोरावर आढव्या अंगाने ज्याप्रमाणे अधिक विस्तारते, त्याप्रमाणे
रसनेंद्रियाचे द्वारा मनाला पुष्टी मिळून मनात सतत विषयाचे ध्यान बळावते.

इतर इंद्रियांचे विषय तुटतात, त्याप्रमाणे रस हा विषय निग्रहाने
तोडतां येत नाहीं. कारण अन्नपाण्याविना जगणेच शक्य होत नाही.

अर्जुना ! जेव्हा साधक अनुभवाने परब्रह्मस्थूप होऊन
जातो तेव्हा रसनेचें सहजच नियमन होऊं शकतें,
अर्जुना, सोऽहं भावाची प्रतीती म्हणजेच मी ते ब्रह्म आहे अशी प्रतीती मनात ठसते,
त्या घेळी शरीराचे कामक्रोधादि विकार नष्ट होतात आणि इंद्रिये आपले विषय विसरतात.

यततः, हि, अपि, कौन्तेय, पुरुषस्य, विपर्श्यतः,
इन्द्रियाणि, प्रमाथीनि, हरन्ति, प्रसमम्, मनः ॥

हे अर्जुना ! इंद्रिये फार बलवान आहेत; मनुष्य विद्वान् असून इंद्रियनिग्रह करण्याचा
प्रयत्न करीत असला तरी, ही इंद्रिये त्याचें मन बलात्कारानें आपल्याकडे ओढून घेतात.

यहविं तहैं अर्जुना । हें आया नैये साधना ।
जे राहटताति जतना । निरंतर ॥ ३१० ॥

जेहांते अभ्यासाची घरटी । यमनियमाची ताटी ।
जे मनाते यथा मृठी । धरूनि असति ॥ ३११ ॥

ते ही कीजति कासाविसी । एयां इंद्रियांची प्रौढि ऐसी ।
जैसी मंत्रज्ञाते विहंसी । भूलघी कां ॥ ३१२ ॥

देखै विषय हे तैसे । पावति ऋद्धिचेनि मीर्ये ।
मग आकलिति स्पर्शे । इंद्रियांचेन ॥ ३१३ ॥

तिये संधी मन जाये । मग अभ्यासीं ठोऱावला ठाये ।
ऐसे बल्किटपण आहे । इंद्रियांचे ॥ ३१४ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

या सर्व इंद्रियांचे संयमन करून युक्त म्हणजे योगयुक्त व मत्परायण होऊन रहावें.
आपली इंद्रिये याप्रमाणे ज्याच्या स्वाधीन झाली, तो निश्चल बुद्धीचा असें समजावें.

ह्याणौनि आइकै पार्था । एयाते निर्दली जो सर्वथा ।
सर्व विषडं आस्था । सांडूनियां ॥ ३१५ ॥

तो चि तूं जाण । योगनिष्ठेसि कारण ।
जेयाचे विषयसुखे अंतर्करण । झांकावे चि ना ॥ ३१६ ॥

तो आत्मबोधयुक्त । होउनि असे संततु ।
जो माते हवदयाआंतु । विसंभे ना ॥ ३१७ ॥

यहविं बाह्ये विषय तरि नाहीं । परि मानसीं होईल जरि काहीं ।
तरि साध्यांतू चि हा पाहीं । संसारु असे ॥ ३१८ ॥

अर्जुना ! हा इंद्रियांचा निग्रह कोणत्याही साधनाने साधत नाही. ते साधक इंद्रियांच्या निग्रहाचे जतन करण्याकरिता सारखा अहर्निश प्रयत्न करतात. याचीं योगाभ्यासाची राखण नेहमीं चालू आहे, यमनियमांचे कुंपण ज्यांनीं आपल्या भोवतीं घालून ठेवले आहे, व जे मनाला नेहमीं मुठींत धरून असतात. पण तेही इंद्रियांना ताब्यात ठवता ठेवता मेटाकुटीस येतात, ह्या इंद्रियांचा प्रताप हा असा आहे. ज्याप्रमाणे हड्डल मांत्रिकाला चकविते; प्रथम इंद्रियविषय साधकाला सिद्धांच्या रूपाने प्राप्त होतात, आणि त्यांनंतर इंद्रियांचे भोग म्हणून इंद्रियांच्या द्वारा साधकाला गुंतवितात. अशा रीतीने इंद्रिये व विषय यांच्या संधीत मन सापडते व मग अभ्यासाच्या बाबतींत पांगळे होऊन जाते ! इंद्रियांचा वेग, त्याचा प्रभावच हा असा आहे.

तानि, सर्वाणि, संयम्य, युक्तः, आसीत, मत्परः,
वशे, हि, यस्य, इन्द्रियाणि, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता

म्हणून अर्जुना ! ऐक, सर्व विषयाच्या सुखाची इच्छा सोडून देऊन जो कोणी या इंद्रियांच्या विषयप्रवृत्तीचा नाश करून जो या इंद्रियांचे बळ अगदीं मोडून टाकतो, अर्जुना ! ज्याचे चित्त विषयसुखाने मोह पावत नाही, असा पुरुष योगनिष्ठेला अधिकारी आहे, असे तूं समज. जो पुरुष योगयुक्त असतो, तो अखंड आत्मबोधयुक्त असतो आणि आपल्या अंतर्करणात मला दृढ स्मरत राहतो, कधीही अंतरत नाही. एरवी घाहेर विषयांचा संबंध सुटला असला, तरी जर मनात विषयांचे चित्तन चालू असेल तर मग संसाररूपी जाणे-येणे मागे लागलेच म्हणून समज.

जैसा कां विषाचा लेसु । घेतलेयां होये बहूवसु ।
मग निप्रांतु करी नाशु । जीवितासि ॥ ३१९ ॥

तेसी एयां विषयांची शंका । मनीं वाहाती देखां ।
घातु करी अशेणा । विवेकजातां ॥ ३२० ॥

ध्यायतो विषयान्पुंसः सद्ग्रस्तेषूपजायते ।
सद्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

क्रोधाद्वयति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिप्रशादबुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधापासून संमोह, संमोहापासून स्मृतीचा प्रंश. स्मृतिप्रशाशापासून
बुद्धीनाश, आणि बुद्धीनाशामुळे पुरुषाचा सर्वस्यी नाश होतो.

जरि हदडं विषयस्मृति । तरि निःयंगा ही आपजे संगति ।
संगीं प्रकटे मूर्ति । अभिलाषाची ॥ ३२१ ॥

जेथ कामु उपनला । तेथ क्रोधु आदिं चि आला ।
क्रोधीं असे ठेवला । संमोहो जाणै ॥ ३२२ ॥

संमोहो जाली व्यक्ति । तरि नाशु पावे स्मृती ।
चंडवातें ज्योति । आहत जैसी ॥ ३२३ ॥

कां अस्तमानीं निशि । जैसी सूर्यतेजाते ग्रसी ।
तैसी दशा स्मृतिप्रश्णी । प्रणियांसि ॥ ३२४ ॥

मग अज्ञानांध केवळ । तेणे आल्यविजे सकळ ।
तेथ बुद्धि होये व्याकुळ । हृदयामाड्यि ॥ ३२५ ॥

ज्याप्रमाणे विषाचा एक थेंब जरी पोटात गेलातरी तो सर्व
शरीरभर पसरतो आणि मग निःयंशय प्राणाची हानि करतो.
तसेच इंद्रियविषयांचे नुसते सूक्ष्म स्मरण जरी मनात
राहिले तरी ते संपूर्ण विचारमात्राचा घात करते.

ध्यायतो, विषयान्, पुंसः, सद्गः, तेषु, उपजायते,
संगात्, सञ्जायते, कामः, कामात्, क्रोधः, अभिजायते

क्रोधात्, भवति, संमोहः, संमोहात्, स्मृति, विभ्रमः,
स्मृतिप्रशात्, बुद्धिनाशः, बुद्धिनाशात्, प्रणश्यति

अर्जुना ! जर कां मनातही विषयांचे स्मरण झालें, तर ती संगरहितालही विषयसंगति
घडविते. आणि विषयाचा संग झाला की तो विषय भोगण्याची इच्छा उत्पन्न होतेच.

मग मनात ती कामना उत्पन्न झाली की प्राप्तीची धडपड सुरु होते. तेथें क्रोधाचे
आगमन आर्धींच घडते; क्रोध आला कीं संमोह म्हणजे अविचार हा ठेवलेलाच.

ज्याप्रमाणे दिव्याची ज्योत वाच्यानें नाहीशी होते, त्याप्रमाणे
अविचाराने मूर्त रूप धारण करतांक्षणीं स्मृती नाश पावते.

ज्याप्रमाणे सूर्यास्त होऊन अंधार झालां असता सूर्याचे
तेज लोपले जाते, तशी स्मृतिप्रशामुळे प्राण्यांची स्थिती होते.

मग अज्ञानामुळे त्याची बुद्धी केवळ आंधली होऊन तो सर्व गोष्टींस आंचवतो,
व त्याचेंच आवरण सर्वांगर पडतें. अशा वेळीं हृदयांत बुद्धी व्याकुळ होते.

जैसी जात्यंधा पळणि पावे । मग तें काकुल्हती सैरा धांवे ।
तैसे बुद्धीसि होंति भवे । धनुर्दरा ॥ ३२६ ॥

ऐसा स्मृतिप्रश्नु घडे । मग सर्वथा बुद्धि अवघडे ।
तेथ समूळ हें उपडे । ज्ञानजात ॥ ३२७ ॥

चैतन्याचां भ्रंशी । शरीरा दशा जैसी ।
तैसे पुरुषा बुद्धिनाशी । होये देखै ॥ ३२८ ॥

द्वौनैनि आइकै अर्जुना । जैसा विस्फुलिंगु लागें इंधना ।
मग तो प्रौढु जाला त्रिभुवना । पुरों शके ॥ ३२९ ॥

तैसे विषयांचे ध्यान । जरि विपायें वाहे मन ।
तरि एस्यें हें पतन । गिवसीत पावे ॥ ३३० ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्वरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥

परंतु प्रीती व द्वेष यांनी रहित असलेला जो, आपल्याला वश असलेल्या इंद्रियांनी
विषय भोगतो व ज्याचे अंतःकरण त्याचे इच्छेप्रप्रमाणे घागते तो सदा सुखी असतो.

द्वौनैनि विषय आधवे । सर्वथा मनौनि सांडावे ।
मग रागद्वेष ख्यभावें । नाशतील ॥ ३३१ ॥

पार्था आणिक ही एक । जरि नाशले हे रागद्वेष ।
तरि इंद्रियां विषडं बाधक । रमतां नाहीं ॥ ३३२ ॥

जैसा सूर्यु आकाशगतु । रश्मिकरीं जगातें स्पर्शतु ।
तरि संगदोषें काइ लिंपतु । तेथिचेनि ॥ ३३३ ॥

तैसा इंद्रियार्थी उदायीनु । आत्मरस्यें चि निर्भिन्नु ।
जो कामक्रोधविहीनु । होउनि असे ॥ ३३४ ॥

जसा जन्मांध पळापलींत सापडला म्हणजे निरुपायानें दीन होऊन
सैरावैरा धांवू लगतो, त्याप्रमाणे अर्जुना बुद्धीही भ्रमिष्ट होऊन् धावते.

अशा रतीनें स्मृतीला भ्रंश झाला, म्हणजे मग बुध्दीची सर्व प्रकारे कुचंबणा
हाते; मग तिथें जितके म्हणून ज्ञान आहे, त्याचा समूळ नाश होतो.

जीवचैतन्य, शरीराला सोडून गेल्यावर जशी देहाची स्थिती होते,
तशी बुध्दी कुंठित झाली, बुद्धीनाश झाला की माणसाची अवस्था हाते.

म्हणून अर्जुना, हें लक्षांत आण, कीं एकच ठिणगी जलाऊ लांकडाला लागली,
म्हणजे ती जशी विस्तार पावून, त्रिभुवनास आग लावण्यास समर्थ क्हायी,
त्याप्रमाणे विषयांचे सूक्ष्म ध्यान जरी मनाकडून झाले तर संधी
मिळताच त्यांची अभिलाषा प्रचंड होऊन माणूस सर्वनाशाकडे जातो.

राग, द्वेष, वियुक्तैः तु, विषयान्, इन्द्रियैः, चरन्,
आत्मवश्यैः, विधेयात्मा, प्रसादम्, अधिगच्छति

म्हणून विषय म्हणून जवडे आहेत ते मनातून काढून टाकावेत,
म्हणजे राग, प्रीति आणि द्वेष हे आपोआप नाहींसे होतात.

पार्था, आणखी तुला सांगतों कीं, राग व द्वेष नाहीसे झाल्यावर
जरी इंद्रियें विषयांचे ठिकाणीं रममाण झालीं, तरी तें बाधक होत नाहीं.

ज्याप्रमाणे, आकाशांतून सूर्य हा आपल्या किरणरूपी हातांनी जगतांतील
वस्तूना स्पर्श करतो. पण त्या वस्तूच्या संगाने सूर्याला बंधन पडत नाही.

तसाच तो इंद्रियांच्या विषयांना लालचावला नसतो, आणि काम
क्रोधांना सोडून टाकून जो आत्मानंदानें संतत परिपूर्ण होऊन राहतो,

तेया विश्वं आणिक काहीं । एक आपणपे घांचूनि नाहीं ।
तरि विषय कवण काइ । बाधिति तेया ॥ ३३५ ॥

जरि उदके उदकीं बुडिजे । कां अग्नी आगि पोळिजे ।
तरि विषयसंगीं आकलिजे । परिपूर्णु तो ॥ ३३६ ॥

ऐसा आपण चि केवळ । होउनि असे निश्वळ ।
तेयाची प्रज्ञा अचळ । निप्रांत मार्नी ॥ ३३७ ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

चित्त प्रसन्न असलें म्हणजे त्याच्या सर्व दुःखांचा नाश होतो. आणि
प्रसन्नचित्त झालेल्याची बुद्धी लघकर आत्म्याचे ठिकाणीं स्थिर होते.

देखै अखंडित प्रसन्नता । आथि जेथ चित्ता ।
तेथ रिगणे नाहीं समस्तां । संसारदुःखां ॥ ३३८ ॥

जैसा अमृताचा निर्झरु । प्रसवे जेयाचा जठरु ।
तेया क्षुधेतृष्णेचा अडदरु । कहीं चि नाहिं ॥ ३३९ ॥

तैसे हृदय प्रसन्न होये । तरि दुःख कैचें कें आहे ।
तेथ आपैसी बुद्धि राहे । परमात्मरूपी ॥ ३४० ॥

जैसा निर्वातिचा दीपु । सर्वथा नेणे कंपु ।
तैसा स्थिरबुद्धि स्वरूपु । योगयुक्ती ॥ ३४१ ॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

जो पुरुष योगयुक्त नाहीं त्याची बुद्धिं स्थिर नसते. त्याला स्थैर्याची इच्छाही
नसते, ज्याला भावना नाही त्याला शांति नाहीं, आणि अशांताला सुख तरी कुठले

जो विषयातही आपल्या स्वरूपाशिवाय दुसरे काहींच पहात
नाहीं, त्याला विषय कसले ? आणि वाधणार तरी कोणाला ?

जर पाणी पाण्यांत बुडेल किंवा अग्नी आगीने पोळेल, ते जर शक्य
असेल तरच असा मनुष्य विषयांमध्ये गुंतला असे हाणे शक्य आहे.
तो केवळ अवस्थेत आपला आपण निखळ, निरंजन असा
असतो. अशा मनुष्याची प्रज्ञा स्थिर झाली, असे तू ओळख.

प्रसादे, सर्व, दुःखानाम्, हानिः, अस्य उपजायते,
प्रसन्नचेतसः, हि, आशु, बुद्धिः, परि, अवतिष्ठते

आत्मसुखातच अखंड चित्त राहित्यामुळे नेहमी चित्ताला सुखाचाच
अनुभव आल्यास तेथे या सर्व संसारदुःखांचा प्रवेश होत नाहीं.

ज्याप्रमाणे अमृताचा झारा ज्याच्या पोटांतच उत्पन्न
होतो, त्याला भूक तहान यांचे दुःख होणे शक्य नाही.

त्याप्रमाणे ज्याचे हृदय प्रसन्न आहे, त्याला दुःख कसले ? आणि तें होणार
तरी कोठून ? त्या वेळीं परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं बुद्धी सहजच स्थिर होते.

ज्याप्रमाणे निवायाच्या ठिकाणीं असलेली दिव्याची ज्योत मुळींच थरथरत नाही,
ती स्थिर राहते. तशीच योगयुक्त मनुष्याची बुद्धी आत्मस्वरूपी स्थिर राहते.

न, अस्ति, बुद्धिः, अयुक्तस्य, न, च, अयुक्तस्य, भावना,
न, च, अभावयतः, शान्तिः, अशान्तस्य, कुतः, सुखम्

इये युक्तिची कडसणी । नाहिं जेयाचां अंतष्करणी ।
तो आकळिला जाण गुणी । विषयादिकीं ॥ ३४२ ॥

तेया स्थिरबुद्धि पार्था । कहिं चि नाहिं सर्वथा ।
आणि स्वैर्याची आस्था । ते ही नुपजे ॥ ३४३ ॥

निश्चलत्वाची भावना । जरि नक्हे चि देखै मना ।
तरि शांति केहि अर्जुना । आपु होये ॥ ३४४ ॥

आणि जेथ शांतिचा जीवाळा नाहीं । तेथ सुख न रिगे चि कर्हीं ।
जैसा पापियांचां ठांड । मोक्ष न वसे ॥ ३४५ ॥

देखै अग्रिमाङ्गि घापति । तियें बीजें जरि विरुद्धति ।
तरि अशांता सुखप्राप्ति । घडो शके ॥ ३४६ ॥

क्षणौनि अयुक्तपण मनाचे । तें चि सर्वस्य दुःखाचे ।
एयाकारणे इंद्रियांचे । दमन नीके ॥ ३४७ ॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नार्घमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

इंद्रिये स्वैर संचार करूळ लागलीं असतांना जे मन त्यांच्या मागें जातें तें पाण्यातील
नावेला भलतीकडे नेणाऱ्या वायूप्रमाणे, त्या पुरुषाच्या बुद्धीला भलतीकडे घेऊन जातें.

इयें इंद्रियें जें जें क्षणति । तें तें चि जे पुरुष करिति ।
ते तरले चि न तरति । विषयासिंधु ॥ ३४८ ॥

जैसी नाव थडी पावतां । वरिपडी होये दुर्वाता ।
तरि चूकला ही माघौता । आपाउँ पावे ॥ ३४९ ॥

तैसी प्राप्ते हीं पुरुषे । इंद्रिये लाळिलिं जरि कघतिके ।
तरि आक्रमिला देहदुःखे । संसारिके ॥ ३५० ॥

परमेश्वरस्यरूपाचे ठिकाणी बुद्धी स्थिर करणे हा जो योग त्या युक्तीचा
आभ्यास ज्याच्या चित्ताला नाही त्याला विषय पाशांनीं जखडून टाकतात.
पार्था, ज्याच्या बुद्धीला कधींहि स्थिरता नसते, आणि
ज्याच्या मनीं बुद्धीच्या या स्वैर्याची आस्थाही कधींच नसते.

आणि पहा, निश्चलत्वाची नुसती कल्पनाही जर त्याच्या
मनाला शिघत नाहीं, तर अर्जुना, त्याला शांती कशी लाभेल ?

ज्याप्रमाणे पापी मनुष्याच्या ठिकाणीं मोक्षाचा वाय नसतो, त्याप्रमाणे
ज्याठिकाणी शांतीचा जिज्ञाळा नाही तेथे सुख विसरून देखील राहत नाही.
अरे, विस्तव्यांत भाजलेल्या वियांला मूळ फुटेल,
तसे आशांताला सुखलाभ होण्याचा यंभव आहे,
म्हणून मनाचे चांचल्य, अस्थिरता हेच सर्व दुःखाचे मुख्य
कारण आहे. ह्याकरीतां इंद्रियनिग्रह करणे हेच उत्तम.

इन्द्रियाणाम्, हि, चरताम्, यत्, मनः, अनु, विधीयते,
तत्, अस्य, हरति, प्रज्ञाम्, वायुः, नावम्, इव, अम्भसि

जे पुरुष इंद्रियांचे इच्छेप्रमाणे वागतात, ते, ह्या विषयरूप सागरांतून
आपण तरलों आहों असें समजत असतील तरी तसे मुळीच नाहीं असे समज.
ज्याप्रमाणे नाव तीराला लागल्यावरही जर वाढगांत सांपडली, तो अपघात
चुकवून ती इथवर आली, तो मागील टळलेला प्राणघातक प्रसंग पुन्हा ओढवतो.
त्याप्रमाणे स्वरूपस्थितीस पोंचलेल्या पुरुषानेही जर इंद्रियांचे लाड मौजेने पुरे
करण्याला आरंभ केला, तरी त्याच्यावर संसारातील दुःखे आक्रमण करतात.

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्मात्, यस्य, महाबाहो, निगृहीतानि, सर्वशः,
इन्द्रियाणी, इन्द्रिय, अर्थेभ्यः, तस्य, प्रज्ञा, प्रतिष्ठिता

म्हणून हे महाबाहो, ज्याचीं इंद्रियें विषयांपासून संपूर्णपणे आवरलेलीं
असतात, त्याचीच बुद्धी आत्मखृपामध्ये स्थिर झाली, असे समजावे.

द्याणौनि आपुलीं आपणपेया । जरि इंद्रिये येति आया ।
तरि आणिक ही काहीं धनंजया । सार्थक असे ॥ ३५१ ॥

म्हणून अर्जुना ! आपली इंद्रिये जर आपल्या स्वाधीन
झाली तर फारच मोठे सार्थक झाले असे समज,

ऐसीं इंद्रियें आपैतीं होतीं । जेयाचें द्याणितले द्याणियें करिति ।
तेयाची प्रज्ञा जाणै स्थिती । पातली असे ॥ ३५२ ॥

त्याप्रमाणे, ज्याचीं इंद्रियें स्वाधीन असून तो म्हणेल त्याप्रमाणे
करतात, त्याचीं बुद्धी स्थिर झालेली आहे, असे समज.

आतां आणिक ही एक गहन । पूर्णाचें चिन्ह ।
अर्जुना तुज सांघैन । परियस पां ॥ ३५३ ॥

अर्जुना ! आणखी एक पूर्ण झालेल्या पुरुषाची
ऐक यूक्तम खूण तुला सांगतो, ती ऐक.

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

या, निशा, सर्वभूतानाम्, तस्याम्, जागर्ति, संयमी,
यस्याम्, जाग्रति, भूतानि, सा, निशा, पश्यतः, मुनेः

सर्व प्राणी ज्याविषयीं निद्रित असतात त्याविषयी संयमी पुरुष जागरूक असतो
आणि सर्व प्राणिमात्र जेथे जागृत असतात तेथे हा ज्ञानवान् मुनि निद्रित असतो.

सर्व प्राण्यात अज्ञात असलेल्या आत्मखृपाविषयीं ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे, आणि
ज्याविषयीं प्राणिमात्र जागे आहे, त्या विषयसुखाचे ठिकाणीं जो निजलेला आहे,
असा पुरुष सर्व उपाधीरहित झाला, त्याचीच बुद्धी परमात्म
स्वरूपी स्थिर झाली, त्याला निरपवाद मुनिश्रेष्ठ म्हणावे.

देखै भूतजात निदैले । जेथ तें चि जेया पाहाले ।
आणि जीव जेथ चेडले । तेथ निद्रितु जो ॥ ३५४ ॥

तो चि तो निरुपाधि । अर्जुना स्थिरबुद्धि ।
तो चि जाणै निरवधि । मुनीश्वरु ॥ ३५५ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७० ॥

आपूर्यमाणम्, अचलप्रतिष्ठम्, समुद्रम्, आपः, प्रविशन्ति, यद्वत्,
तद्वत्, कामः, यम्, प्रविशन्ति, सर्वे, सः, शान्तिम्, आप्नोति, न, कामकामी

वेरचेवर पाण्यानें भरणाऱ्या च मर्यादा न सोडणाऱ्या समुद्रांत जशा सर्व नद्या वगैरे येऊन मिळतात, तद्वत् ज्या
पुरुषांत सर्व विषय प्रवेश करितात त्यालाच खरी शांती मिळते. विषयांची इच्छा करणाऱ्यांस ती प्राप्त होत नाहीं.

पार्था आणिकी ही परीं । तो जाणों ये अवधारीं ।
जैसी अक्षोभता सागरीं । अखंडीत ॥ ३५६ ॥

जहीं सरिता ३४८ समस्त । परिपूर्ण होउनि मिळत ।
तहीं अधिकु नक्हे ईषत् । मर्यादा न संडी ॥ ३५७ ॥

ना तरि ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषौनि जांति सर्वथा ।
परि न्यून नक्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ३५८ ॥

तेसा प्राप्तिं ऋद्धिसिद्धिं । तेया क्षोभु नाहीं बुद्धी ।
आणि न पवतां न बाधी । अधृति तेयाते ॥ ३५९ ॥

काइ सूर्याचां घरीं । प्रकाशु वातिचेरीं ।
किं न लविजे चि तरि आंधारीं । कोंडैल तो ॥ ३६० ॥

देखै रिद्धी चि तेयापरीं । आली गेली से न करी ।
तो विगुंतला अये आंतरीं । महासुखे ॥ ३६१ ॥

जो आपुलेनि नागरपणे । इंद्रभवना पावळे श्वाणे ।
तो रंजे केवि पालिवणे । भिलांचेनि ॥ ३६२ ॥

जो अमृतास्य ठीं ठेवि । तो कांजी जैसा न येवी ।
तेसा स्वसुखानुभवीं । न भोगी रुद्धी ॥ ३६३ ॥

पार्था हें नवल पाहीं । जेथ स्वर्गसुख लेखणिये नाहीं ।
तेथ रिद्धिसिद्धी इया काइ । प्राकृता होंति ॥ ३६४ ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहड्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

सर्व काम म्हणजे आसक्ति सोडून निरिच्छ, ममत्वरहित आणि अहंकार
रहित होत्साता सर्वत्र संचरतो, तोच पुरुष शांतीला प्राप्त होतो

पार्था, आणखी एका पार्यायानें तो स्थितप्रज्ञ मनुष्य ओळखतां
येतो, समुद्राचे ठायीं जसे अखंड निश्चलपण असतें,
जरी सर्व नद्यांचे प्रवाह तुडुंब भरून समुद्राला मिळतात, तरी
त्यामुळे त्याची व्याप्ती वाढत नाही तो मर्यादा ओलांडीत नाही.
किंवा, अर्जुना उन्हाळ्यांत सर्व नद्यांचे पाणी आटतें व समुद्राला नद्यांचे पाणी
मिळत नाही तरीही तो समुद्र रतीभरसुधां कमी झालेला आढळत नाहीं.
त्याप्रमाणे ऋद्धिसिद्धी प्राप्त झाल्या असताही ज्याच्या बुद्धीत काही फरक
पडत नाही किंवा त्या प्राप्त न झाल्या तरीही त्याचा धीर गळत नाहीं.
अर्जुना ! सूर्याचे घरी काय वाती लावून प्रकाश करावा लागतो ?
आणि दिवा नाही लावला तर सूर्य अंधारात कोंडून पडेल का ?
त्याप्रमाणे, त्या पुरुषाच्या घरीं ऋद्धिसिद्धिं आल्या काय गेल्या काय, तो मनुष्य
आत्मरूपी महासुखात मग्न असल्यामुळे त्या गोष्टीचे भानही ठेवीत नाही.
अंगीच्या सहज वैभवामुळे जो इंद्रभुवनामध्येही उणेंदुणे काढतो,
तो पानानें शाकारलेल्या भिळाच्या खोपटाला कसा भुलणार ?
जो निरिच्छ असल्यामुळे अमृतालाही व्यर्थ समजतो तो कांजी प्राशन करीत नाही,
त्याप्रमाणे ज्याला आत्मसुखाचा अनुभव आला, तो ऋद्धीचां भोग घेत नाही.
अर्जुना ! स्थितप्रज्ञ पुरुषाचे ठिकाणी हे एक नवल असते की, स्वर्गसुखालाही
काही किंमत नसते तिथे बापडया लैकिक, भौतिक ऋद्धीसिद्धींना कोण विचारतो ?

विहाय, कामान, यः, सर्वान्, पुमान्, चरति, निस्पृहः,
निर्ममः, निरहड्कारः, सः, शान्तिम्, अधिगच्छति

ऐसा आत्मबोधें तोषला । जो परमानंदे पोखला ।
तो चि स्थिरप्रज्ञ भला । घोळख तूं ॥ ३६५ ॥

तो अहंकाराते जिणौनि । सकळ कामना सांडूनि ।
विचरे विश्व होउनि । विश्वामाझि ॥ ३६६ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुद्धति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

अर्जुना, ही ब्रह्मविषयक अवस्था आहे. ही प्राप्त झाल्यावर मोह होत नाही.
अंतकाळीं देखील या अवस्थेत स्थिर होऊन तो ब्रह्मानंदाप्रत पोंचतो.

हे ब्रह्मस्थिति निःसीम । जे अनुभवितां निष्काम ।
पातले परब्रह्म । अनायासें ॥ ३६७ ॥

चिदूपि॑ मिळतां । देहांतिची व्याकुळता ।
आड ठाकों न शके चित्ता । आज्ञा जिया ॥ ३६८ ॥

ते चि हे स्थिति । स्वमुखे श्रीपति ।
सांघतसे अर्जुनाप्रति । संजयो द्वाणे ॥ ३६९ ॥

एसे कृष्णवाक्य आइकिले । तेथ अर्जुने मर्नी दृष्टितले ।
आतां आमचेया चि काजा आले । उपपत्ती इया ॥ ३७० ॥

जे कर्मजात आधवे । एथ निराकरिले देवे ।
तरि पाउखले मियां जूझावे । दृष्टिनियां ॥ ३७१ ॥

ऐसा अच्युताचेया बोला । चित्ति धनुर्ढरु उचाइला ।
आतां प्रश्नु करील भला । शंकुनियां ॥ ३७२ ॥

तो प्रसंगु असे नागरु । जो सकळ धर्मासि आगरु ।
किं विवेकामृतसागरु । प्रांतहीनु ॥ ३७३ ॥

तेव्हां, ज्याला असा आत्मज्ञानाचा लाभ झाला आहे, आणि परमानंदाने ज्याचे चित्त परिपुष्ट झालेले आहे तोच खरा स्थिरबुद्धि आहे, असें तू जाण. या स्थितप्रज्ञ पुरुषाने अहंकार निःशेष केलेला असतो, सर्व कामनांचा त्याग केलेला असतो, आणि स्वतःच विश्वरूप होऊन, या विश्वांत परमानंदांत राहत असतो.

एषा, ब्राह्मी, स्थितिः, पार्थ, न, एनाम्, प्राप्य, विमुद्धति,
स्थित्वा, अस्याम्, अन्तकाले, अपि, ब्रह्मनिर्वाणम्, ऋच्छति

ही ब्रह्मस्थिति अमर्याद आहे, तिचा अनुभव घेताच मनुष्य निष्काम होतो, व आपोआपच परब्रह्मपदी पोंचतो.
त्याची जाणीव चैतन्यरूपात एकजीव होते. मग देहान्ताचा समय आला तरी त्याची तडफड होत नाही.
संजय धृतराष्ट्रास म्हणतो, राजा, तीच ही स्थिती श्रीकृष्णांनी स्वतः अर्जुनास यांगितली,
असे श्रीकृष्णाचे बोलणे ऐकल्यावर अर्जुन मनांत म्हणाला कीं, हे सर्व देवाने केलेले ब्रह्मस्थितीचे निरूपण माझ्या पथ्यावर पडले.
ज्याअर्थी देवाने अवव्या कर्मासि त्याज्य म्हटले आहे,
म्हणून मी युध करावे ही गोष्टच त्याज्य ठरते.
श्रीकृष्णाच्या या व्याख्यानावर मनामध्ये अत्यंत प्रसन्न झालेला अर्जुन कांहीं शंका घेऊन तो आतां श्रीकृष्णांना प्रश्न करील.
तो सर्वच प्रसंग अतिशय बहारदार आहे. जणूं तो सर्व धर्माचे आगरच ! किंवा तो विवेकामृताचा मर्यादशून्य सागरच म्हणावा !

जो आपण सर्वज्ञानाथु । निरूपिता होइल अनंतु ।
ते ज्ञानदेवँ सांघईल मातु । निवृत्तिदासु ॥ ३७४ ॥

त्या संवादाचें निरूपण जगदीश्वर स्थतः करतील, तो
संवाद हा निवृत्तिनाथांचा दास ज्ञानदेव कथन करील.

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः